Բագին

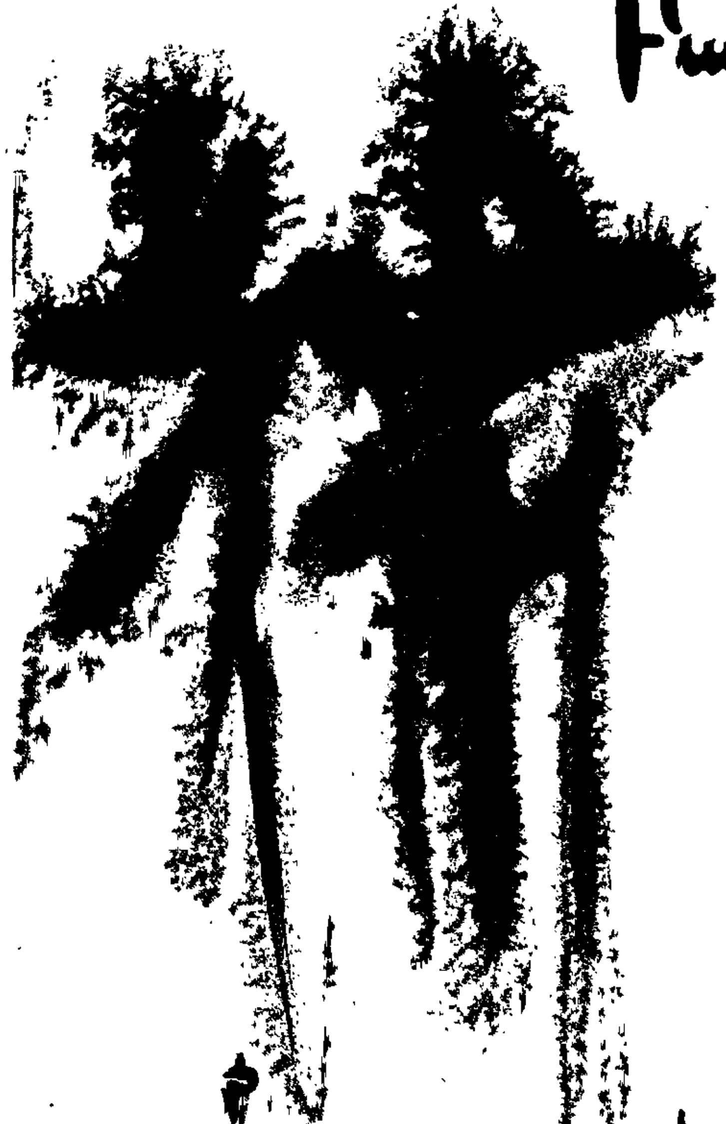

ՕԳՈՍՏՈՍ 1980

digitised by A.R.A.R.@

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԵՐ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ	Դուն — գիրեր անծանօթ
Ա. ԱՐՓԻՆԷ	Կեանք մը
* * *	Չարենցի անտիպ ժառանգութիւնը
Ե. ՉԱՐԵՆՑ	Սիրելի բժիշկ
Մ. ՀԱՃԵԱՆ	Անպատմելին
Ր. ՔԷՊԱՊՃԵԱՆ	Անապատ, ովասիս — **Fata morgana**
Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	Ու քանն էր···
» »	Յարակատար խլրտում
» »	Կապոյտ զօրութիւն
Ն. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ	Սէր
Ա. ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ	Հայ մշակութային գանձերու փրկութեան եւ պահպանման հրամայականը
Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ	Միխայիլ Շոլոխովի *«Խաղաղ Դոն»* վէպի առեղծուածը
Վ. ՕՇԱԿԱՆ	Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծները
Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ	Ջահրատ
ՋԱՀՐԱՏ	Բանաստեղծութիւններ
* * *	Մշակութային լուրեր

digitised by A.R.A.R.@

ԲԱԳԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Ւ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԺԹ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 8 ՕԳՈՍՏՈՍ 1980 ՊԷՅՐՈՒԹ

Ե· ՊՕՑԱՃԵԱՆ

ԴՈՒՆ-ԳԻՐԵՐ ԱՆԾԱՆՕԹ

Հետոյ, խորունկ...

Սրտիս շեմին կը բարեւենք մերթ ալ զիրար
Ես ու եկուոր խորունկ ձայներ·
Սրտիս շեմին, առտուընէ մինչեւ կէսօր, մինչեւ գիշեր՝
Կռիւ կ'ընենք ես ու տարբեր մոլորակի օտար ձայներ,
Ես ու ինձմէ աւելի հին ու հարազատ տանտէր ձայներ:
Բարեւէ ետք արեւաբեր, անեզրաբեր՝
Կը փողոտենք զիրար անվերջ,
Ես ու ձայներ ու անհունններ:

Ով ինչ կ'ըսէ, ալ յայտնի չէ,
Ձայն է, ձայն է, — սրտի աղմուկ, մտքի աղմուկ,
Աղմուկ ջիղի ու բնազդի,
Ենթամութի, ենթալոյսի: —
Կեանքի համար այս աշխարհի,
Կեանքի համար չվերջացող անդրաշխարհի՝

digitised by A.R.A.R.@

Ազմուկ է յար ինքնահնար ներմակ յոյսի…
Կ'ըսէ Ազմուկը, ազմուկ վանկերով, ազմուկ խորութեամբ,
— Հին է հրթիռը, երկինքներ հասած, քարձունքի ծարաւ,
Եւ արագութեան յաւակնոտ իշխան. հին է ու ոչինչ:
Եւ հիւլէն ուժ չէ, աշխարհներ քանդած ու երկինք քանդող,
Ու քան չձգող,
Միայն իր հսկայ, թունդ ու թունաւոր սեւ սունկը ձգող,
Ընդմէջ արեւին ու երկրի հողին:

Կրիան է արագ նորէն աւելի, դանդաղութեամբն իր խոր,
խորհրդաւոր.
Կրիան կարծես թէ արագութիւնն է յաւէտ ծպտուած,
ու համառօտուած, ու համեստացած,
Եւ կամ սոսկալի, անիմանալի համեմատութեամբ՝
խորամանկացած…
Կրիան է արագ նորէն աւելի:

— Ոչ մէկ գիւտ ձեռքին դրօշակ չունի բուն եշմարտութեան,
Ու խոր քաներու դրոշմը չունի ոչ մէկ ձայն եռքի.
Թրթունն է կրկին, թրթուռը չնչին, որ պիտի յաղթէ,
Պիտի դիմանայ զինքը մահացնող ամէն զօրութեան,
Թրթունն է բռնած դրօշը կեանքին:
Ինչպէ՞ս կրցաւ գալ եսկաներու մէջ եւ վայրենիի,
Կեանքի ու երգի, վերին կշռոյթի բաժին ստանալ.
Ան ինչպէ՞ս մեծ չէ, ու վեր չէ ընդմիշտ՝ որեւէ գիւտէ,
Ան ինչպէս քաջ չէ ոեւէ քաջէ…

***

— Հին է երկինքը հին ուղեղի դէմ,
Որ զբաղած է
զԱստուած մերժելու, զայն վտարելու, միշտ քամքասելու
Նախկին վատութեամբ.
Զայն սպաննելու, գլել անցնելու քաքուն ցանկութեամբ:
Որ զբաղած է,
Ընդդէմ երկինքին՝
խոշոր քարերու քարակոփութեամբ,
Ականջը ծեծող ծանր քառերու մրճահարութեամբ:

Աւելի թշուառ, ու աւելի հին քան ժանգ ու բորբոս՝
Մեր գիւտերը կան վիրաւոր փայլով.
Վա՜յ գործածողին, մեր գիւտերը կան մեզ տկարացնող,
Մեզի նախանձող, մեզ մեզմէ զողցող, իրար դէմ հանող:
— Խօս գործածող վա՜յ խեղճ քառերուն,

digitised by A.R.A.R.@

Ու նաեւ խոհին՝ բառին միշտ կարօտ, արարքի՛ կարօտ։
Խոհս գործածող վա՜յ նաեւ ներկին, նաեւ յղացքին,
Նաեւ մարմարին, ու նաեւ թափին,
Նաեւ լարերուն, ու ներշնչումին երաժշտական։

⁂

— Գիտերն ի՞նչ փոյթ, էջ կը բանան նոր տաղտուկի,
Դժգոհութեան ու քրտութեան նոր աղմուկի.
Կ՚երթամ հեռու, կ՚երթամ արագ,
Բեմը կը լայննայ, ու խաղս միշտ ու դերս միշտ կը մնան նոյն,
Իմ ծարաւիս աղբիւրները կրկին կ՚իյնան անհունններով
ինձմէ հեռու.
Լոյսին չափ շուտ նոյնիսկ երթամ՝
Առանց սրտի, առանց հոգւոյ նոր գումարման, մեծ գումարման՝
Անկարելի,
Ես կը մնամ մէջը յաւէտ,
Զրհեղեղն իսկ կանխող օրուան...

Կը մրմնջեն թերթեր գաղտնի, հեռու ծաղկի բոյրեր գաղտնի.
— Չկայ մէջդ գերագոյնի երթ ուխտաւոր,
Գերազանցի համար երբոր չկայ անգութ կռիւ ներքին
Չկայ երբոր իղձդ գնող նուիրական շուկայ յոյսի,
Պէտք է կեանքդ շուտով կասի։

ԵԴՈՒԱՐԴ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ա. ԱՐՓԻՆԷ

ԿԵԱՆՔ ՄԸ

Ստորեւ տրուած պատմուածքը մաս կը կազմէ Ա. Արփինէի երրորդ հատորին, որ «Փոխուած ծառեր» խորհրդանշական խորագրին տակ հրապարակ պիտի իջնէ ի մօտոյ:

«Փոխուած ծառեր»ը կը բովանդակէ Ա. Արփինէի վերջին շրջանի գրած պատմուածքներէն առանձին կտորներ, որոնք առնուած են ամերիկահայ կեանքէն եւ ընդհանրապէս կը պատկերեն Նոր Աշխարհի ափերուն տարածուած հայ բեկորներու ազգապահպան տառապանքն ու մեր վտանգուած սրբութիւններու մտահոգիչ կացութիւնը:

Բարձունքէն կը դիտէր պղտոր ջուրերը։ Կը զգար, թէ ներքին փոթորիկը կը սաստկանար։ Կատաղութեան ալիքներ կը տարածուէին էութեանը մէջ։ Պիտի ուզէր, որ վայրագ գոռոցով, փրփրելով, տեղ-տեղ ջրվէժի նման զահավիժելով ընթանար այդ գորշ ու հանդարտ գետը։

Կարծես ճիւաղ մըն էր սպրդեր էութենէն ներս։ Եթէ աղջիկը իր մօտ ըլլար այդ պահուն՝ պիտի ամբողջ բռնէր անոր մազերէն ու դէմքը մօտեցնէր դէմքին։

Ձեռքը անցուց ճակտին վրայէն։ Մատներովը սեղմեց քունքերը։ Կ'ունենար պահեր, երբ կ'աւաղէր ընկերներուն նման ռազմի դաշտին, կռիւներու ընթացքին, ինկած չըլլալը։

Շատ անգամ, գիշերները, խոր լռութեան մէջ իսկ կը լսէր թնդանօթներու որոտը։ Փակ կոպերուն տակ ռումբեր կը պայթէին, բոցեր կը ժայթքէին։ Կը խցէր ականջները, կը սեղմէր դէմքը բարձին, բայց կարելի չէր ըլլար սրբել պատկերը։

Այրող, քանդող, հոգիները խորտակող, խաթարող, շատ անգամ փլատակի վերածող այդ չարիքը պէտք է սրբուէր աշխարհի երեսէն։

Կռուեր էր՝ աչքերը մահուան աչքերուն յառած, ամէն բոպէ անկէ պարտուելու պատրաստ, եւ սակայն... վերադարձաւ ինք, մինչդեռ, իր կողքին կռուող, անվերջ կատակող, կեանքով ու լաւատեսութեամբ յորդող սիրելի ընկերը ինկաւ հոն, իր թեւերուն մէջ։

Երկնցաւ ժայռին վրայ, դէմքը արեւին։ Ջանաց փակ

digitised by A.R.A.R.@

կոպերով անյագօրէն ըմպել ծորող շողերը։ Սեւ միտքերը տակաւ հեռացան, ճիւաղը խոյս տուաւ՝ տարտամ անէնչեր թողլով ետին։

Տակաւին կը պայքարէր այն մոլութեանց դէմ, որոնց ծանօթացեր էր Վիեթնամի գեհենին մէջ։

Ամպի խոշոր ծուէն մը կը մօտենար արեւին, երբ բացաւ աչքերը։ Մեղմ զեփիւռ մը շոյեց այտերը, զգուեց մազերը։

Ծերունի մը, շեղելով ճամբէն՝ մօտեցաւ իրեն ու պահ մը ուշադրութեամբ դիտելէ ետք՝

— Պիտի ճանչնամ քեզ, — ըսաւ՝ քթթելով աչքերը, — Կէրի Մընուկեընին տղան ես, չէ՞…

Նստաւ ժայռին վրայ ու մինչ ծխամորճը կը վառէր՝ հարցուց․

— Ի՞նչ էր անունդ…

— Հէյկ…

— Հա՛, այո՛, Հէյկ։ Կէրին…։ Աստուած լուսաւորէ հոգին…։ Որքա՜ն հոգ կ՚ընէր քեզի համար…։ Մեղք, որ հայրդ ողջ-առողջ վերադարձդ չտեսաւ…։ «Տղաս կրակին մէջ ինկած է, գիշեր-ցերեկ մայրն ու ես ուրիշ մտմտուք չունինք, կ՚ըսէր, մէկ վայրկեանէն միւսը չես գիտեր հոն ինչ կ՚ըլլայ…»։ Կէրի, կ՚ըսէի, պարապ բան է հոգ ընելը, մտմտալը, եթէ Տէրը պիտի առնէ՝ ո՛ւր որ ալ ըլլայ, հոս կամ հոն, դարձեալ կ՚առնէ, քովդ ապահով նստած տեղդ իսկ կ՚առնէ։ Կը նայէր աչքերուս, քիչ մը կը համոզուէր։ «Շիտակ ես, Թամ, կ՚ըսէր, շիտակ ես»։ Շատ անգամ հոս կը նստէինք, կը խօսէինք, երբեմն ալ կ՚երթայինք Մըրֆիին գինետունը ու քանի մը հատ կը ճնկէինք։ Լաւ բարեկամ էր Կէրին, Աստուած լուսաւորէ հոգին։ Մըրֆիին հոն էինք, երբ պատահեցաւ…։ «Տղայէս երեք շաբաթ է լուր չունինք, ըսաւ, մօրը աչքերուն արցունքը չի կենար»։ Ճիմը եկաւ քովս նստաւ։ Անոր հետ խօսքի բռնուեցայ։ Մէյ մըն ալ նայիմ՝ Կէրիին գլուխը ինկեր է կուրծքին…։ Չէի գիտեր սիրտի ցաւ ունէր…։ Երբ հիւանդանոց հասաւ՝ մեռած էր արդէն։ Լաւ բարեկամ, լաւ մարդ էր Կէրին, լո՛յս իջնէ հոգիին։

Մայրը գրած էր իրեն ու վերադարձէն ետք ալ պատմած, բայց պահեր էր իրմէ այդ վերջին մանրամասնութիւնը։ Մօր մղձաւանջն էր եղած ամէն-առէն հօր մուտքը գինետունէ մը ներս։

«Որքան դուն էիր պատճառը տան մէջ ծագած անախորժութեանց, վէճերուն», անցաւ մտքէն։ Չէր կարծեր, որ հայրը առանձին պիտի մանէր որեւէ կապելայէ ներս։

— Տեսա՞ր, թէ ինչպէս փոխուած է մեր քաղաքը, — շարունակեց ծերունին, — թէ ինչպէս ամէն բան կ՚երթայ դէպի վատը։ Մակաբոյծներ ծծեցին անոր եկամուտները ու հասցուցին զայն սնանկութեան դուռը։ Չեմ գիտեր երկրի՞ն, թէ քաղաքապետներու շահերը կը պահանջէին, որ դուռները այդպէս լայն բացուին, դիւրութիւններ շնորհուին կզզինե-

digitised by A.R.A.R.@

րու այդ օտարախօս ժողովուրդներուն, որոնք մարախներու նման խուժեցին ներս, թափեցան այս քաղաքին վրայ ու հետզհետէ եկան գրաւեցին, անճանաչելի դարձուցին մեր սա այնքա՜ն աղուոր շրջանը։

Չպատասխանեց։ Չէր ուզեր։ Միտքը կը մերժէր այլեւս նման հարցերով զբաղիլ։ Կ'ուզէր սա կապոյտ երկինքին տակ արեւի ճաճանչներով լուացուիլ, խաղաղիլ։

— Չըլլա՛յ որ մութը իջնելէն ետք այս կողմերը գաս... եւ կամ՝ գիշերները որոշ ժամէ մը ետք դուրս ելլես։ Առաջ, վախ բառածը չէինք գիտեր, հիմա՞...։ Կէս մը սարսափի մէջ կ'ապրինք տարեցներս...։ Տոլարի մը համար իսկ քեզ կը դաշունահարեն, տունդ կը կողոպտեն։ Չարիքներուն ո՞ր մէկը թուեմ։ Հին աղուոր օրերէն ոչինչ մնաց այլեւս։

— Հինէն ոչինչ մնացած է ամբողջ աշխարհի վրայ, — ըսաւ վերջապէս, ծերունիին յուսահատութենէն յանկարծ լաւատեսութեան ալիք մը ու հակաճառելու մղում մը զգալով, — պէտք է երջանիկ ըլլանք, երբ մեր շուրջ թնդանօթներ չեն որոտար, ռումբեր չեն պայթիր կամ մեր գլխուն վրայ կրակ չի թափիր...

— Կը հասկնամ, տղաս, կը հասկնամ, — ըսաւ ծերունին ոտքի ելլելով, — այդ անիմաստ պատերազմին մեր մասնակցութիւնը ըմբոստացուց, դառնացուց մեր երիտասարդութիւնը եւ շատ սուղի նստաւ մեզի, շա՜տ սուղի...։ Կրնամ երեւակայել, թէ ի՜նչ պատկերներ կը հալածեն քեզ հիմա, բայց շուտով պիտի մշուշոտին, աղօտին ու մոռցուին անոնք։ Երիտասարդ ես, կեանքը դեռ նոր պիտի սկսի քեզի համար։

Անզգայացած, այլեւս զգացումներէ պարպուած անօթ մը կը նկատէր ինքզինք, մինչեւ վերադարձը, մինչեւ ինքզինք մօր թեւերուն մէջ գտնելը, մօրը կուրծքէն յորդող այդ անպարփակելի սիրոյն ջերմութեամբը վարակուիլը։ Բացառիկ մայր մը եղած էր իրը։ Ամէն կերպով բացառիկ նկատած էր զայն, բաղդատմամբ իր դպրոցական ընկերներու մայրերուն։ Եւ անոր մահն էր, որ ցնցեց զինք։ Անժամանակ հեռացումը, որուն կը կարծէր, թէ ինք էր եղած պատճառ։ Խաթարուած զաւակը...։ Ափսոսաց, տառապեցաւ, դառնացաւ հէք կինը։ Չկրցաւ համոզուիլ, թէ ժամանակաւոր էր այդ, թէ ինք պիտի պայքարէր ու հետզհետէ ձերբազատուէր, փրկուէր այդ անորակելի մոլութենէն։

— Մա՛, պիտի աղէկնաս, կ'իմանա՞ս, պիտի աղէկնաս, ինծի համար պիտի աղէկնաս, — կը սեղմէր, կը շոյէր մօր ձեռքերը, — տես, ես քեզի համար կրակներուն մէջէն ողջ վերադարձայ, դուն ալ ինծի համար...

Չէր կրնար շարունակել՝ տեսնելով մօր ծանր վիճակը։

Շուն մը հաչելով մօտեցաւ ոտքերուն։ Տէրը, որ խօսքի էր բռնուեր կնոջ մը հետ՝ կանչեց զայն։

Տրամօրէն ժպտեցաւ։ Ինք եւս շուն մը ունէր հեռաւոր, հեքիաթային օրերուն։ Ծնունդի նուէր ծնողքին կողմէ։ Սահ-

digitised by A.R.A.R.@

ման չէր ունեցած հրճուանքը։ Սիրած էր բոլոր հոգիովը։ Երբեմն կը մտածէր, որ ի՞ր թէ կենդանիին աչքը աւելի մեծ էր եղած...։ Տարիներ ետք, կարծեց գտնել պատասխանը։ Օր մը, փողոցի մը անկիւնը լքուած, անձրեւէն թրջած, անըւաղ կատուի ձագուկ մը գտաւ ու բերաւ տուն։ Մաքրեց, կերակրեց ու իր առաջին սիրոյն անունովը Քէյթ մկրտեց զայն։ Այդ օրէն՝ տրտմութիւն մը ինկաւ չան աչքերուն մէջ։ Բան մը կոտրեցաւ կուրծքին տակ։ Քաշուեցաւ անկիւն մը ու կարծես մեղադրանքով, կշտամբանքով դիտեց չուրջը, արհամարհական նայուածքներ նետելով կատուին։ Հակառակ իր ցոյց տուած գուրգուրանքին՝ այդ նայուածքը, աչքերուն թախիծը, դարձաւ տեւական։ Մտածեց, թէ նոյնը պիտի պատահէր Քէյթին, եթէ հօրը գործին պատճառաւ տարբեր նահանգ փոխադրուած չըլլային ու ինք օր մը մոռնար ուրիշներու։

Պատանութեան անկրկնելի տարիներէն սկսեալ, հարցականով մը պղտորած էր կեանքը։ «Ո՞վ եմ»ը ցցած գլուխը, բայց մօրը աչքերէն ծորող ջերմութեան տակ հալած, չոգիացած էր կասկածներու ոռթած տառապանքը։

Կը սիրէր այսպէս անցեալին մէջ սուզուիլ, սուզուիլ ու անոր քաղցրութիւնովը, ջերմութիւնովը պարուրուիլ։

Դպրոցէն ետք, երբեմն Քէյթի հետ ձեռք ձեռքի կը քալէին ծառուղիէն վար՝ դէպի վերջին նստարանները։ Աչքերէ հեռու։ Քէյթ կը դանդաղէր իր մօրուէն, ինք՝ իր հօր երբեմն զինովնալուն պատճառաւ ստեղծուած վէճերէն։ Ետոյ կը գրկէին զիրար։ Այդ անմեղ համբոյրներուն քաղցրութիւնը հոգիին մէջ՝ կը վերադառնար տուն։ Մայրը կը նայէր աչքերուն ու կը հարցնէր.

— Ուշացար... ու՞ր էիր...

— Դպրոցը պարտականութիւն մը ունէի, — ըսած էր առաջին անգամ՝ գիրքերը տեղաւորելով։

— Հա՛յկ, տղաս, ինծի նայէ, աչքերուս նայէ, սուտ մի՛ խօսիր, աղջկան մը հետ էիր, չէ՞...

Գլուխը կախած էր։

— Երբեմն Քէյթին հետ պարտէզ կ'երթանք, դասերուն կ'օգնեմ։

— Քէյթը հա՞յ է...

— Ոչ։

— Օտար աղջիկներէն հեռու՝ վտանգաւոր կ'ըլլան, — տխկա զիտցիր։

— Մա՛մ... բարի աղջիկ է Քէյթը։

— Զաքս, դուն հայու զաւակ ես, իմ մէկ հատիկ մանչս ես, դուն ինծի հայ հարս, հայ թոռներ պիտի տաս... խոստացիր...

— Կը խոստանամ, անուշ մամաս, կը խոստանամ, — ըսած էր։

Քէյթէն ետք, ճանչցաւ անչուչտ ուրիշ աղջիկներ։ Հա—

digitised by A.R.A.R.@

մարձակ, անսիրտ արարածներ, որոնք խելոյն մոռցաւ, բայց Քէյթը տակաւին ատեն-ատեն կը յիշէր։

Ու հիմա, այդ հայ աղջիկը, զոր մտքէն չէր կրնար վանել։

Ան չունէր Քէյթի արեւոտ ժպիտը, երկար, ոլորկ մազերուն ոսկի ճաճանչները, բայց խոշոր շագանակագոյն աչքերը երազ ունէին...։ Լուրջ ու սիրուն պայծառ դէմք մըն էր, որ սրտէն պոկել չէր յաջողեր։ Թերեւս, մօր յիշատակն ալ մաս էր ունեցեր։

Զինք կրծող կասկածը հոն էր միշտ, բայց մայրը կը յաղթահարէր։ Կը զգար, թէ ոչ մէկ հարազատ մօր կուրծքին տակ աւելի խորունկ սէր կարելի էր գտնել։

Երբեմն, նոր դրացիներ, մա՛նաւանդ ամրան, երբ լեռ կամ ծովափ, հայ հիւրանոցի մը մէջ գտնուէին՝ կիներ կասկածով կը դիտէին զինք ու կը հարցնէին.

— Աղի քու տղա՞դ է...։ Մեղա՜յ... հէչ *հայու չի նմանիր...*

— Լուսահոգի աղբօրս եղած է. անիկա ալ ասանկ չէկի վրայ էր, — կը պատասխանէր մայրը՝ անտարբերօրէն։

— Ինչ ալ աղուոր հայերէն կը խօսէ, — կ'ըսէին կիները՝ կարծես սանկ համոզուած ըլլալու։

— Հարկաւ պիտի խօսի, հայու զաւակը հայերէն կը խօսի։ Կը գրէ, կը կարդայ ալ...

Չէր ախորժեր ինք այդ խօսակցութիւններէն։ Կը հեռանար։

Գիշեր մը, յանկարծ արթնցած էր։ Հայրն ու մայրը կրկին կը վիճէին։ Անոնց խօսակցութենէն պատառներ կը հասնէին ականջին։

— Կ'երթաս այդ այրիշին *հետ ու կը ճնկես, դրամները կը նետես, կը վայլէ՞ քեզի, Հայկին դէշ օրինակ պիտի ըլլաս...։ Զաւկին բարձր ուսում տալ, գոլէճ ղրկել կ'ուզեմ, ատիկա հազարներու կը նայի...*

— Հէչ հոգ մի ըներ, — լսեց հօր ձայնը, — գիտես օր՝ թէ որ լակոտը արիւնէս ըլլար՝ ճանկից ելել չէի կրնար սիրել, Աստուած ողորմած է, դու հէչ հոգ մի ըներ, ամէն բան կարգին կ'ըլլայ...

Հօրը այդ խօսքերէն ետք մա՛նաւանդ՝ կասկածը սեւ օձի մը նման սկսած էր գալարուիլ մտքին մէջ ու ճշմարտութեան փնտռտուքը տանջած զինք։

Մէկէ աւելի անգամներ ուզած էր մօրը մօտենալ, հարց տալ, բայց մօր ճառագայթող աչքէն պարտուած՝ չէր համարձակած։ Մօր պատկերը միշտ ալ խեղդած էր կասկածի իժը, որ սակայն ատեն-ատեն կը յաջողէր դարձեալ գլուխ ցցել։

Անգամ մը՝

— Մա՛, — ըսաւ, — հին լուսանկարներ չունի՞ս, կ'ըսես, որ մահացած եղբօրդ կը նմանիմ...

— Չէ, եավրում, *ի՞նչ լուսանկար, ի՞նչ բան, վառեցին,*

digitised by A.R.A.R.@

կոտորեցին, ջարդեցին, մէկ ես, մէկ ալ Ծիրանոյշի քոյրս ողջ ենք մնացեր:

Յիշողութեան ծալքերէն հօր ու մօր խօսակցութիւններէն պատառներ կ'իյնային·

— Փա՜ռք Աստուծոյ, հազա՛ր փառք, Հայկս սա երեսը պատռած փողոցի լակոտներուն չի նմանիր· խօսք հասկցող, հնազանդ տղայ է։

— Հարկա՛ւ, էնոնց պէս պիտի չըլլի· հայու միւռոնով կնքուած, տան կրթութիւն տեսած հայու զաւակ է: էն լակոտներ ձգեր են իրենց հալին, իրենց քէյֆին, ընոնց ծնողք գիշեր-ցորեկ քեզ պէս սի՞րտ պիտի հատցնեն:

Ջրօսանաւ մը կ'անցնէր վարէն, շարժում ու կենդանութիւն տալով հեզասահ ջուրերուն: Բլուրի վրայի ծառերը այնքա՜ն խոշորցեր, ուռճացեր էին· քանի մը տարիէն գետի տեսքը պիտի խափանէին:

Եթէ միայն աղջիկը իր մօտ ըլլար հիմա, քանի մը բառ փոխանակէին, ըսէր անոր, թէ առաջին իսկ ակնարկով համակրած էր իրեն:

Համակրե՞լ...

Ամիսներ առաջ էր, նոր աշակերտ մը բերին իր դասարանը· արձանագրեց անունը ու ցնցում մը ունեցաւ: Կէրի Աւագեան: Իր առաջին հայ աշակերտը... իր հօր անունով: Այդ առաւօտ տեսեր էր այդ պատանին տեսչարանի մուտքին, երիտասարդ աղջկայ մը հետ: Աչքերը պահ մը դրկեր էին զիրար:

Շաբաթ մը ետք, փողոցին մէջ կրկին հանդիպեցաւ անոնց: Կէրին ժպտեցաւ, ինք՝ թեթեւօրէն բարեւեց երկուքին ալ: Աղջկան լուրջ դէմքին վրայ զարմանք: Պատկերը յամեցաւ: Այդ գիշեր երազին մէջ մայրը տեսաւ· գոհունակ կը ժպտէր: Զգաց, թէ բան մը կը խմորուէր իր մէջ· բան մը կ'ալեկոծէր էութիւնը: Նման զգացում չէր ունեցած երբեք: Բարեկամանալու, մօտենալու պահանջ ու մտասեւեռում:

«Պէտք է նախ գիտնամ, թէ ով է այդ աղջիկը», մտածեց ու, իսկոյն, գիւտ մը փայլատակեց: Իբրեւ շարադրութեան նիւթ՝ աշակերտներէն պահանջեց դրել իրենց ընտանիքի ամէն մէկ անդամին մասին: Այժմ գիտէր, թէ Կէրիի մայրը մեռած էր, հայրը՝ առեւտրական, անդրանիկ քոյրը՝ ամուսնացած, կրտսերը՝ իր սիրելին, գեղարուեստի վարժարան կը յաճախէր: Այս ծանօթութենէն ետք, հանդիպումի ձեւ մը պէտք է գտնէր...

Երկրորդ գիւտը չուշացաւ: «Անարդարութի՞ւն արդեօք, բայց պէտք է որ ընեմ», մտածեց:

Իր մօտ կանչեց դասարանի ամէնէն յետամնաց աշակերտը, յետոյ՝ Կէրին: Կ'ուզէր իրենց մայրը տեսնել...

Յիշեց աղջկան լուրջ ու քիչ մը խոժոռ դէմքը երբ եկաւ·

— Պարոն Մընուկե՞ըն...

— Այո՛, Մանուկեան:

digitised by A.R.A.R.@

— Մանուկեա՞ն... հա՞յ էք...

— Այո՛։

— Զարմանալի...

— Ինչո՞ւ զարմանալի, — ըսաւ ժպտելով։

— Հայկական դիմագիծեր չունիք, — նոյն լրջութեամբ եւ առանց ժպիտի։

— Մեր ընտանիքին մէջ խառնաշներ եղած են եւ յետոյ, — ուզեց բացատրել տրամաբանական կէտ մը, բայց վարանեցաւ։

— Զարմացայ, թէ զիս տեսնել ուզած էք, — ըսաւ աղջիկը անմիջապէս խօսք շեշտով, — եղբայրս ուշադիր է դասերուն, լաւ նիշեր կը ստանայ, բարեկիրթ է, վստահ եմ գանգատի առիթ տալիք որեւէ ընթացք չէ ունեցած։

— Ճշմարիտ են ձեր խօսքերը, — ըսաւ՝ կրկին ժպտելով, — Կէրին ուշիմ, լաւ աշխատող պատանի է, իրաւունք ունիք վրդովելու, բայց ես բոլորովին տարբեր պատճառաւ է, որ ընտանիքին մէկ անդամը տեսնել ուզեցի։ Վերջերս սկսած է աչքերը քթթել։ Քանի մը պատճառներու հետեւանք կրնայ ըլլալ այդ, սակայն նախ պիտի ուզէի, որ լաւ ակնաբոյժի մը քննել տայիք աչքերը. տակաւ իրեն հանդէպ ունեցած համակրանքէս բխող թելադրանք մըն է։

— Կը հասկնամ, շնորհակալ եմ, — ըսաւ չոր ու հըպարտ եւ ելաւ դուրս։

Պահ մը քարացած մնաց ինք ու ինկաւ աթոռին վրայ՝ շնորհալի քալուածքը աչքերուն մէջ, ու փոթորիկը՝ արիւնին։

Ու հիմա, սա բնութեան մէջ, ինչպէ՛ս պիտի ուզէր, որ իր մօտ ըլլար ան...

⁂

Երեկոյ էր արդէն։ Ուրախացաւ, որ այդքան երկար կըրցեր էր կարդալ։ Ջիղերը սկսած էին հանդարտիլ ուրեմն։

Փակեց գիրքը ու մօտեցաւ պատուհանին։ Արեւմուտքը տժգուներ էր, բայց չառագունած քանի մը ամպի ծուէններ դեռ կը յամենային։

Ակնարկը ինկաւ դիմացի շէնքի մուտքին բազմած զոյգ առիւծներուն։ Չէր ուզած հեռանալ այդ շրջանէն. չէր ուզած մանկութեան յիշատակները կորսնցնել։

Իր մեծագոյն հաճոյքներէն մէկն էր եղած այդ առիւծներուն քամակին նստիլը։ Ծեր ամուլ մըն էր տանտէրը։ Զիրենք կը դիմաւորէին բարի ժպիտով մը։

— Քեզ ասլանին վրա՞յ գտնեմ, ձագս, հա՛, նստէ, դուն ալ ասլանի պէս կտրիճ պիտի ըլլաս, երբ մեծնաս, — կ՚ըսէր հայրը։

Հեքիաթային օրեր...

Չկային հիմա ծերունիները...։ Անոնց տեղ եկեր էին այս նորեկները, իրենց ականջ խլացնող անարուեստ երաժշտութեամբ ու տգիտութեամբ։

digitised by A.R.A.R.@

Ցի՛չեց՝ առաւօտուն ժայռին վրայ հօրը բարեկամին խօսքերը։ Այո՛, շրջանը շատ էր փոխուած, ո՛չ միայն շրջանը, այլեւ՝ ամբողջ քաղաքը։

Հոգին խաղաղած էր։ «Պէտք է աւելի յաճախ բաց օդին մէջ ըլլամ եւ երկար քալեմ», մտածեց ու, խօսքէն գործի անցնելով՝ անցուց փողկապը ու ելաւ դուրս։ Քալեց երկար։ Վաճառատան մը առջեւ դանդաղեցաւ։ Նոր գլխարկ մը պէտք ունէր։ Գիները սակայն ինչքա՛ն բարձր էին... բայց վաղը խել պիտի գնէր։

Մտաւ մօտակայ ճաշարանը։ Զով օդ եւ յոյզեր արծարծող մեղմ երաժշտութիւն։ Զկնեղէն ու ընտիր գինի ապսպրեց եւ շուրջը դիտեց։ Իրեն պէս առանձին մարդիկ, պատառ արդուզարդով կիներու հետ՝ այրեր։ Կային նաեւ ընտանիքով եկողներ։

Երբ փոքր էր, երբեմն հայրը կ՚ըսէր մօրը. «Լսօր էփելթափել չիկայ. էօոր խանում եա»։ Կը տանէր զիրենք շարժանկարի, ու յետոյ՝ ճաշարան։ Տօնական ուրախ օրեր կ՚ըլլային ու դէմքերը կը ճառագայթէին։

Ցանկարծ տրտմեցաւ։ Աղջկան պատկերը կենդանացաւ։ Ամբողջ էութիւնով ուզեց, որ այդ պահուն հոն, իր դիմաց նստած ըլլար ան։ Ծեղալի, սիրուն ու հպարտ...։ Իրեն ծանօթ աղջիկներէն որքա՜ն տարբեր։

Երբ դուրս ելաւ՝ մութը իջեր էր արդէն։ Հաճելի զեփիւռ մը շոյեց դէմքը։ Կը քալէր աննպատակ, անցորդները դիտելով, մտքէն ամէն մտածում վանել ջանալով։

Ցանկարծ բռնեց շունչը ու քարացաւ։ Քովնտի փողոցէ մը դուրս ելան Կէրին, քոյրն ու հայրը։ Զարմացաւ՝ տեսնելով Կէրիին ակնոցները։ Թեթեւօրէն բարեւեց, առանց ժըպիտի։ Աղջկան դէմքը պայծառացաւ. արեւոտ ժպիտով մը վառեցաւ ու կարծես սիրտը թռաւ ու իր սրտին բախեցաւ։

Որքա՜ն պիտի ուզէր այդ պահը բռնել ու յաւերժացնել...

Քալեց ամայացած սրտով, բայց հետզհետէ լաւատեսութիւնը գրկեց հոգին։ Այդ նշանակալից ժպիտին ջերմութիւնը վառեց էութիւնը. թեւերը բացած՝ ուզեց բարձրաձայն երգել յանկարծ։

Քայլերը ուղղուեր էին դէպի ծառուղին, դէպի պուրակը։ Այդ ճամբէն քալած էր Քէյթի հետ ձեռք ձեռքի, այժմ Կէրիի քոյրն էր իրեն հետ ու սիրտը խենթացած կ՚երգէր։

Այո՛, պիտի յաջողէր։ Այդ արեւոտ ժպիտը բան մը կ՚ըսէր, զինք իրեն կը քաշէր։

Շուրջը մութը կը թանձրանար։ Քալեց մինչեւ պուրակին մուտքը։ Երբեք գիշեր ատեն չէր եղած այնտեղ։

Իր շան հետ որքա՜ն ուրախ ժամեր անցուցած էր անոր զովութեան մէջ։ Կը վազվզէին, կը տապլտկէին։ Քանի մը ծառերու բուներուն գրպանի դանակով իր եւ Քէյթի անուններն էր փորագրած այնտեղ։

Միշտ սիրած էր անտառներու, պուրակներու խորհրդաւորութիւնը, պարզեւած զովութիւնը, ամէն կարգի բըղ-

digitised by A.R.A.R.@

գիւնները, բայց գիշերով պիտի չհամարձակէր անկէ ներս մտնել։

Կը լսուէին խուլ ձայներ, ծառերու սօսափ, թեւերու սոսկումներ կամ միջատներ, ուրուականներու նման խորհրդաւոր շարժումներ։ Մութը այնքան թանձր էր հոն, սարսափ ազդող հսկայ կոյր աչք մը կարծես, որուն լոյս չէր կրնար տալ ատեն-ատեն ամպով մը քողարկուող լուսինը։ Երբեմն ինքնաշարժ մը կ'անցնէր՝ փայլակնային լոյսի հեղեղ մը նետելով անկէ ներս ու կրկին մթութիւն։

Դարձաւ ետ, դէպի ծառուղին ու, ներքին տենդէ մը մղուած՝ քալեց արագ։ Ցանկարծ, խոր լռութեան մէջ պայթիւն մը, որուն յաջորդեց երկրորդ մը. Ծունկերը ծալուեցան եւ ինկած պահուն գլուխը զարնուեցաւ քարի մը ու տիրեց խաւար...

Ո՞ւր էր... ինչո՞ւ էր այդքան կարծր պառկած տեղը... Գլուխը սաստիկ կը ցաւէր ու կուրծքը կ'այրէր...։ Հազաց քանի մը անգամ։ Ջանաց ձեռքը տանիլ սրտին, թեւը կապարի ծանրութիւն էր առեր։ Գաղջ, մածուցիկ բան մը թրջեր էր ամբողջ շապիկը ու թիկունքին տակ սուր ցաւ մը զինք կը նեղէր։ Կոպերը հետզհետէ կը ծանրանային ու հեռուէ՜ն, մութին մէջ փայլող գազանի մը աչքերուն նման՝ զոյգ մը ջահեր կը մօտենային... կը մօտենային...

Ա. ԱՐՓԻՆԷ

digitised by A.R.A.R.@

Նշմարներ

ՉԱՐԵՆՑԻ ԱՆՏԻՊ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

Ուղիղ տասներկու տարի առաջ լոյս տեսաւ Եղիշէ Չարենցի «Երկեր»ուն վեցերորդ հատորը, հակառակ այն իրողութեան, որ խմբագրութիւնը իբրեւ ուղեցոյց առաջնորդուած էր այն ցանկէն, «որ կեանքի վերջին տարիներին կազմել է բանաստեղծը ինքը, մտադրուելով հրատարակել իր Երկերը հինգ հատորով»:

Եղերական բանաստեղծին ժառանգութիւնը իրականացնելու կոչուած խմբագրութիւնը սակայն, օրին, հինգ հատորները մամուլին յանձնելէ ետք, զգաց կարիքը վեցերորդին եւ, այսպէսով, Չարենցի կազմած ցանկին վրայ գումարեց նոր հատոր մը, ուր տեղ գտան մամուլի էջերէն քաղուած շարք մը ուշագրաւ յօդուածներ, հարազատներու եւ մտերիմներու կողմէ տրամադրուած անտիպ նամակներ, անյայտ էջեր, եւայլն:

Բայց, փաստօրէն, Չարենցի ստեղծագործութիւններուն գիտական հրատարակութեան վեցերորդ հատորով վերջ չգտաւ այս գիտական շարքը: Տարի մը ետք, Մանուկ Աբեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտն ու Եղիշէ Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանը հրատարակեցին միացեալ կոչ մը՝ «Հաւաքենք Չարենցի ձեռագրերը»:

«Մեծ բանաստեղծի կեանքի ընդհատումից, ինչպէս ինքն է գրում. «իր արարչական գործի ճանապարհի կէսին»: Նրա ձեռագրերում մնացին տասնեակ անտիպ պոեմներ ու բանաստեղծութիւններ՝ գրուած 1936–37 թթ.», *գիտել տալէ ետք, վերոյիշեալ կոչը կը ծանրանար ա՛յն կէտին վրայ,* «որ գրուած էջերից շատերը դեռ մեզ չեն հասել: Բացառուած չէ, որ չարենցեան նորայայտ թղթերի մէջ յայտնաբերուեն շատ ստեղծագործութիւնների պակաս թերթիկները, որով եւ կ'ամբողջանայ նրա անտիպ ժառանգութիւնը»:

Հետեւաբար, «Քաղաքացիական բարձր առաքինութեամբ եւ բանաստեղծին հանդէպ ունեցած անհուն սիրոյ մղումով» *Չարենցէն մասունքներ պահպանած անձերէն միացեալ կոչը կը խնդրէր՝ անտիպ ձեռագիրներու հարցին* «մօտենալ այն գիտակցութեամբ, որ Չարենցի իւրաքանչիւր մասունքը պատկանում է հայ ժողովրդին եւ այն իր տիրոջը վերադարձնելը սրբազան պարտականութիւն է»:

Վերջապէս, հաղորդագրութիւնը կ'ընդգծէր, թէ «Եղիշէ Չարենցի անտիպ էջերի ժողովածուն, որ կը կազմի հեղինակի ստեղծագործութիւնների գիտական հրատարակութեան 7րդ հատորը, անհնար է իրագործել, քանի դեռ ի մի չեն բերուած նրա բոլոր ձեռագրերը»:

Քանի դեռ ի մի չեն բերուած...

Աւելի քան տասնամեակ մը առաջ, օրին, 1969ի մեր Յուլիսի համարին մէջ «Հաւաքենք Չարենցի ձեռագրերը» *կոչին էջ տրամադրելէ ետք, մեր վերապահութիւնը կը բանաձեւէինք* «Պատմութիւն «Երրորդ այգաբացի» եւ «Թուղթ Իոսիֆ Ստալինին» *խորագրեալ նշմարով մը:*

Վերապահութեամբ կը մօտենայինք եօթներորդ հատորի լոյս ընծայման հաւանականութեան, ո՛չ անոր համար, որ Չարենցի վերջին տարիներու մասունքներուն ի մի բերումը անհնարին է, այլ՝ անծանօթ թուղթերու մէկտեղումէն ետք առաջանալիք դժուարութիւնները նկատի առած:

Վերապահութեամբ կը մօտենայինք, որովհետեւ Ստալին–Բերիա–Օրջոնիկիձէ արիւնարբու եռեակին գեհենածին երեւակայութեան ահասարսափին, խելագարութեան ամէնազօր մթնոլորտին եւ զազրաբարոյ հալածանքներու ամէնազազրելի հանդէսներուն «բարիքները» ճաշակած հայ ժողովուրդի նոյն տառապանքին ի տես՝ Չարենց չէ՛ր կրնար տեղ խառնել իր արեան աղաղակը պոռթկումներուն, չէ՛ր կրնար կացութեան հետ հաշտուիլ քաւութիւններու տակ այդ օրերու ննջամբիւ խաժամուժներուն պէս, չէ՛ր կրնար անդէն ու հայհոյանքի ցեխով եղծել իր պաշտած հայրենակերտ սրբութիւնները ցեղին:

Չէ՛ր կրնար: Չըրա՛ւ: Ցեղին խոցուած արժանապատուութեան խաչը կրեց երդուեալ տարիներ մը արութեամբ, անցաւ գրպարտութիւններու մուրճ եւ ճահճահոտ փողոցներէն, անձնատուր եղաւ իր ողջ էութիւնը փոթորկած արեան հրդեհներուն, տուգանուեցաւ ցեղին հնադարեան ակունքներուն մշտանոր խորերն ի վար, սնանեցաւ հայ ժողովուրդի պատմու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան ալիքներէն, պոռթկաց ճշմարիտ ճշմարտութիւններու «Ճանապարհի» «Պատգամ»*ները մնայուն եւ իբրեւ «ոսկի երակը հնամեայ ցեղիս»՝ խարուեցաւ ցեղին գողգոթային ամենաբարձր բարձունքին վրայ, մարտիրոսի պէս, իր կոչումին համապատիւ մարգարէի նման։*

Պզտիկ յիշեցում մը կատարենք եւ անգամ մը եւս կրկնենք բազմիցս կրկնուած այն բացայայտ իրողութիւնը, որ Եղիշէ Չարենց մարտիրոսին խաչելութիւնը սկսաւ յետ «Գիրք ճանապարհի»*ի, ամենապայծառական բեմերէն եւ սրբուան պաշտօնական դպիրներուն չըթալսքրտած խաչակրութեան մոլուցքով, որուն ընդմէջէն միացող մահուան սպառնալիքներուն դիմաց՝ իր սրտաբուխ պոռթկումները Չարենց զողարկեց անտեսանելի թաքստոցներու մէջ, մինչ՝ գանձեր վստահեցաւ իր բարեկամներու խղճմտութեան եւ այդ չարչարուած բանաստեղծութիւններէն ոմանք հայաստանեան մամուլին մէջ լոյս տեսան իր նահատակութենէն միայն քսան-երեսուն տարի ետք։*

Ոմա՛նք միայն, իսկ ուրիշներ դեռ կը սպասեն...

Դեռ կը սպասեն տեսնել պայծառ օրերու՝ լոյս աշխարհ գալու համար, «որով եւ կ'ամբողջանայ նրա անտիպ ժառանգութիւնը»։

Բայց կ'ամբողջանա՞յ արդեօք...

Կը կասկածինք։

Գիտենք եւ բոլորն ալ գիտեն, որ 1935ին Խորհրդահայ Գրողներու Միութենէն արտաքսուելէ ետք, Չարենցի կեանքի վերջին տարիները եղան մահուան մղձաւանջի դժոխային օրեր, յարատեւ խուզարկութիւն եւ անդադրում ալեկոծում։

Այս ահաւոր պարագաներին, այս անտարբերելի ողբերգութեան ցաւատանջ անդրադարձները անկասկած կորիզն են Չարենցի անտիպ երկերուն, կան այս բոլորը, կան նաեւ անուններ նենգ դերակատարներուն, որոնք թաքնուած են ճշմարտութեան անախալ հարուածներուն տակ, ինչ որ Չարենցի վերջին տարիներու ստեղծագործութիւնները ամփոփելու կոչուած եօթներորդ հատորին ամբողջակա՛ն հրատարակութիւնը անհնար կը դարձնէ։

Անհնար է հրատարակել, քանի դե՛ռ...

Բայց անհնարին իրագործումէն առաջ, հարկ է, Չարենցի «Երկեր»*ու գիտական հրատարակութեան կոչուած պատասխանատուները պարտաւոր են իրագործելու հնարաւորը, նոյնինքն* «Երկեր»*ուն մէջ կատարուած հատատումներուն վերաարտագրումը՝ հայ ընթերցողին ներկայացնելով ա՛յն յօդուածները, զորս* «Խմբագրութիւնը նպատակայարմար գտաւ չզետեղել սոյն հատորում»*, կամ զետեղուած են այլ հատորներու մէջ՝ կտորները անճանաչելի դարձնող զեղչերով, «Ժնապրի մի շարք հետաքրքիր» հատուածներու անդամահատումով։*

Մեզի համար խիստ անհասկնալի է, թէ խմբագրութիւնը ինչո՞ւ համար կարգ մը յօդուածներ «նպատակայարմար գտաւ չզետեղել սոյն հատորում»։ Թեքնի՞կ պատճառներով, թէ...

Ինչ ալ ըլլայ խմբագրութեան տեսակէտը, իրաւունք չունի անտես ձգելու մեծ բանաստեղծին այս կամ այն յօդուածը։ Վերջապէս, անոնք բան մը կրնան նշանակել գրականութեան պատմութեան համար։ Այո՛, «Չարենցի իւրաքանչիւր մասունքը պատկանում է հայ ժողովրդին եւ այն իր տիրոջը վերադարձնելը քաղաքացիական սրբազան պարտականութիւն է», անժխտելի պարտք է, որուն հատուցումով միայն «կ'ամբողջանայ նրա անտիպ ժառանգութիւնը»։

Վեցերորդ հատորի առիթով բանաձեւուած ափսոսանքները անգամ մը եւս չկրկնելու համար, հարկ է որ առաջ լոյս աշխարհ ընծայել եօթներորդ հատորը, որուն մէջ, առաջին հերթին, իրենց արդար տեղը կը սպասեն ստորեւ մասնանշուած նիւթերը։

Կ'արձանագրենք։

«Սասունցի Դաւիթ» — Գ. Աբրահամյանի այս պիեսի բեմադրության առթիվ Չ-ը գրել է ընդարձակ յօդուած, որը, սակայն, խմբագրությունը նպատակայարմար գտավ չզետեղել սույն հատորում։ Չ-ի յօդուածը *«Սասունցի Դաւիթ»ի, պատմական պիեսներ եւ նացիոնալիստական իդէոլոգիայի մասին»* վերնագրով, տե՛ս «Կոմ», 1927 թ., № 300, 301»։

(«Երկեր», Զ. հատոր, էջ 656)

«Խմբագրությունը անհրաժեշտ համարեց Երկերի սույն հրատարակության մեջ չզետեղել Չ-ի դիմումներից մի քանիսը. ՄԼԻ-ի Հայաստանի Ֆիլիալի կուսարխիվում պահպանվող Չ-ի դիմումը «Հայաստանի կոմ. կուսակց. վերստուգող յանձնաժողովին» (թուագրուած՝ 1926, 10 IX), ԳԱԹ ՉՖ պահպանուող դիմումներից՝ «Հայաստանի խորհրդային գրողների միութեան վարչութեան» (թուագրուած՝ 1935, Մարտի 8), ՀամԿ(բ)Կ Անդրկովկասեան երկրային կոմիտէին» (թուագրուած՝ 1935, V 11), «Սունդուկեան № 6 շէնքի տնային վարչութեանը» (1937) եւ մի երկու այլ դիմումներ»։

(«Երկեր», Զ. հատոր, էջ 753)

digitised by A.R.A.R.@

Արդարացի են տարաբախտ բանաստեղծին անդաւաճան սերնդակիցներէն Մկրտիչ Արմէնի կատարած դիտողութիւնները, որոնք տեղ գտան «Գրական թերթ»*ին* (1968, *թիւ* 27) *մէջ, վեցերորդ հատորի հրատարակութեան առթիւ։*

Մեծ բանաստեղծին ժառանգին հանդէպ ցուցաբերուած անլրջահայեացութեան մասին գաղափար մը տալու համար, կ'արտագրենք բնորոշ հատուած մը «Չարենցի ամենամտերմաւոր ընկերներէն մէկին»՝ Մկրտիչ Արմէնի վերոյիշեալ ընդվզումէն։

«Առնուազն տարօրինակ է եւ անհասկանալի, որ ձեռնարկելով այնպիսի մի պատասխանատու եւ դժուար գործ, — *կը գրէ Մկրտիչ Արմէն*, — ինչպիսին Չարենցի երկերի ժողովածուն կազմելն է, որ ո՛չ խմբագրական կոլեգիան, ոչ էլ, մասնաւորապէս, հատորների կազմողը տարիների ընթացքում ոչ մի անգամ, կրկնում եմ, ոչ մի անգամ չեն դիմել ինձ՝ Չարենցի ամենամտերմաւոր ընկերներից մէկին, օգնութեան։ Խօսքն այստեղ վերաբերում է ո՛չ միայն մի նոր վկայ եւս ունենալուն։ Երկար ժամանակ, ինչ աւարտել եմ Հայաստանի գրական կազմակերպութիւնների պատմութեանը վերաբերող մեծածաւալ մի աշխատութիւն (ի դէպ՝ հատորների կազմողը կարդացել է այն), հիմնուած բազմաթիւ տպագիր եւ անտիպ փաստաթղթերի վրայ։ Այդ աշխատութեան վրայ զբաղուելու ընթացքում ես յայտնաբերել եմ Եղիշէ Չարենցի գրած բազմաթիւ տպագիր եւ անտիպ յօդուածներ ու գրութիւններ, որոնց կա՛մ ծանօթ չէ կազմողը, կամ չի իմացել, որ անստորագիր կամ այլ ստորագրութիւններ կրող այդ նիւթերը պատկանում են մեր մեծ բանաստեղծի գրչին։ Էլ չեմ խօսում այն բազմաթիւ անհրաժեշտ տեղեկութիւնների մասին, որ կարող էր քաղել կազմողը 6րդ հատորում տպուած նիւթերի վերաբերեալ, եթէ շրջահայեացօրէն օգտագործէր նրան ընձեռուած հնարաւորութիւնները։

«Յոյս ունեմ, որ մօտ ապագայում ես հնարաւորութիւն կ'ունենամ մամուլում անդրադառնալու Չարենցի գրած այն բազմաթիւ նիւթերին, որոնք, աւա՜ղ, դուրս են մնացել երկերի ժողովածուի գիտական հրատարակութեան վերոյիշեալ 6րդ հատորից»։

Աւելի՛ն. տասնամեակ մը առաջ յղացուած եօթներորդ հատորէն դուրս չեն կրնար մնալ նաեւ ամբողջական բնագիրները ա՛յն յօդուածներուն, որոնք կամայակա՛ն զեղչերով թխուած են «Յիշողութիւններ Եղիշէ Չարենցի մասին» *գրքին մէջ, որ միայն կրնայ նկատուիլ խօսուն յուշարձանը մեր մտաւորական անփութութեան։*

«Յիշողութիւններ Եղիշէ Չարենցի մասին» գրքում (Հայպետհրատ, Երեւան, 1961 թ.) զետեղուած Վիվանի յիշողութիւնները կրճատուած են, որի հետեւանքով դուրս են մնացել ձեռագրի մի շարք հետաքրքիր, բալլադի տրամադրութիւնները բացայայտող հատուածներ (ԳԱԹ ՉՖ)»։

(«Երկեր», Ա. *Հատոր, էջ* 356)

Կամ օրինակ՝

*«Ասպետական»*ի մասին Մ. Գէորգեանը մանրամասնութիւններ է պատմում իր յուշերում, որը կրճատումներով է տպագրուել *«Յիշողութիւններ Եղիշէ Չարենցի մասին»* գրքում — Պետհրատ, Երեւան, 1961 թ.։ Յուշերի լրիւ տեքստը տես ԳԱԹ ՉՖ Մ. Գէորգեանի յուշերի բնագիրը»։

«Երկեր», Գ. *Հատոր, էջ* 338)

Կը կարծենք, որ եօթներորդ հատորի կոչը ստորագրած պատասխանատուները չեն կրնար խուսափիլ պատմութեան վճիռէն։ Չեն կրնար խուսափիլ, մանաւանդ ա՛յն պատճառով, որ վերջին հատորը խոցելի է մէկէ աւելի կողմերով, անտեսումներով, անգիտութեան եւ անլրջահայեացութեան մահացու մեղքերով։

Գիտական հրատարակութիւններէն, առաջին հերթին, կ'ակնկալուի ակադեմական լուրջ մօտեցում, պրպտումի եւ ստուգման աչալուրջ աշխատանքով ձեռք բերուած ամբողջականութիւն։ Այս է առաջնահերթ նախապայմանը որեւէ գիտական հրատարակութեան, որուն խմբագիրները իրենց ստորագրութեան նկատմամբ յարգալիր բծախնդրութեամբ կը մօտենան, անաչառութեամբ կը գործեն եւ արութեան կ'անսան միայն։

«Յեղափոխական ալպոմներու» հրատարակիչ Աւոյին կողմէ խմբագրութեանս տրամադրուած Չարենցի մէկ անտիպ մասունքին տեղ տալով, պարագայական նամակի մը էջ բանալէ աւելի՝ մենք ուզեցինք թարմացնել գրեթէ մոռցուած եօթներորդ հատորի հարցը, որուն առջեւ ցցուած հաւանական դժուարութիւնները կը հարթուին, երբ խմբագրութիւնն ու հրատարակչական մարզի հայրենի պատասխանատուները ցուցաբերեն այն արի եւ անաչառ կեցուածքը, զոր որդեգրեցին «Գիրք ճանապարհի»*ի հրատարակութեան առթիւ։*

Վասնզի՝

Պատմութիւնը կը պահանջէ մեր նահատակներու ժառանգներուն նայիլ ճշմարտութեան անկաշառ աչքերով եւ այդ գանձերուն հետ վարուիլ ճշմարտութեան անաչառ ոգիով։

digitised by A.R.A.R.@

ՍԻՐԵԼԻ ԲԺԻՇԿ,

Բաւականին տարօրինակ մի լուր պիտի յայտնեմ Ձեզ, մի լուր, որ ինձ աւելի զարմացրեց, քան կարող է զարմացնել Ձեզ: Հարցը հետեւեալն է.—

Այսօր ես նստած իմ սենեակում կարդում էի, երբ յանկարծ ինձ մօտ եկան 13րդ նախկին որբանոցից երկու որբ, նրանցից, որոնք զբաղւում են գրականութեամբ եւ այդ իսկ առթիւ յարգում են ինձ — եկան եւ պատմեցին հետեւեալը — որ 13րդ որբանոցից 4 մեծ որբի այսօր ձերբակալել են որպէս հակապետական տարրերի եւ մի լաւ ծեծելուց յետոյ բանտարկել են նրանց: Պատճառը այն է եղել, որ նրանք, այդ որբերը կողմնակից չեն եղել նոր գրաւուած վայրերը աշխատանքի գնալուն: Ձերբակալողները են եղել միլիցիապետը եւ Սագեանը: Եւ ահա այդ որբերի հետ այդպէս վարուելուց յետոյ, ծեծի տակ նրանցից ուզեցել են իմանալ, թէ ո՞վ է նրանց ղեկավարը — եւ ահա այստեղից է, որ սկսւում է իմ պատմութիւնը: Նրանք, այդ որբերը ոչ մի անուն չեն տուել: Բայց չգիտեմ ինչո՞ւ Սագեանը ասել է, իբր ես եմ (Չարենցն է) նրանց ղեկավարը եւ միլիցիապետը Սագեանի խօսքերի ազդեցութեան տակ՝ սկսել է ծեծել որբերին եւ պահանջել նրանցից, որպէսզի նրանք իմ տեղը տան: Որբերը չեն տուել — եւ ահա միլիցիապետը, Սագեանը եւ Առոմեանը (տեղից Դաշնակցութեան Կենտր. Կոմիտէի անդամ) փնտռում են ինձ, որ ձերբակալեն եւ Աստուած գիտի, թէ ի՞նչ պատեհութիւնների ենթարկեն: Եւ ահա ես պիտի ասեմ Ձեզ, սիրելի բժիշկ, որ ես այդ գործին մէջ բնաւ խառնուած չեմ եւ ինչպէս դուք գիտէք՝ վերջին ժամանակներս հիւանդ եմ եւ բնաւ դուրս չեմ գալիս տանից: Սագեանը ասել է, որ այդ որբերի ղեկավարը (իբր թէ ես) այցելելիս է եղել 13րդ որբանոցը եւ դրդել է մեծ որբերին աշխատանքի չգնալ: Ես, ինչպէս յայտնի է բոլորին, 13րդ որբանոցից գալուս օրից երբեք չեմ յաճախել 13րդ որբանոցը — տունից էլ դուրս չեմ եկել համարեա՛, որովհետեւ հիւանդ պառկած եմ եղել: Ահա այս է դրութիւնը. պրովոկացիա է, չը գիտեմ ո՞ւմ կողմից: Եւ ահա ես խնդրում եմ Ձեզ, որ դուք միջամտէք եւ հասկացնէք այդ մարդոցը, որ ես չէի կարող միեւնոյն ժամանակ եւ 39,9° տաքութեան մէջ պառկած լինել, եւ պրօպագանդայով զբաղուել… 13րդ որբանոցում:

Թոյլ եմ, գլուխս իրիկունները պտտւում է եւ սիրտս խառնում — ահա թէ ինչո՛ւ եմ դիմում Ձեզ, բժիշկ, ես փոքրոգի չեմ եւ չեմ վախենում զրպարտութիւններից, բայց ֆիզիքական անառողջութիւնս հարկադրում է միջոցներ գտնել՝ պատեհութիւնների չենթարկուելու համար: Խնդրում եմ ուրեմն խօսէք ուր որ հարկն է եւ ազատէք ինձ անակնկալ պատեհութիւններից: Խնդրում եմ ինձ պատասխան ուղարկէք:

Ամենախորին յարգանքներով՝
Ձեր՝ ԵՂԻՇԷ ՉԱՐԵՆՑ

ԵՐԵՒԱՆ, 920, 5 Օգոստոսի

digitised by A.R.A.R.@

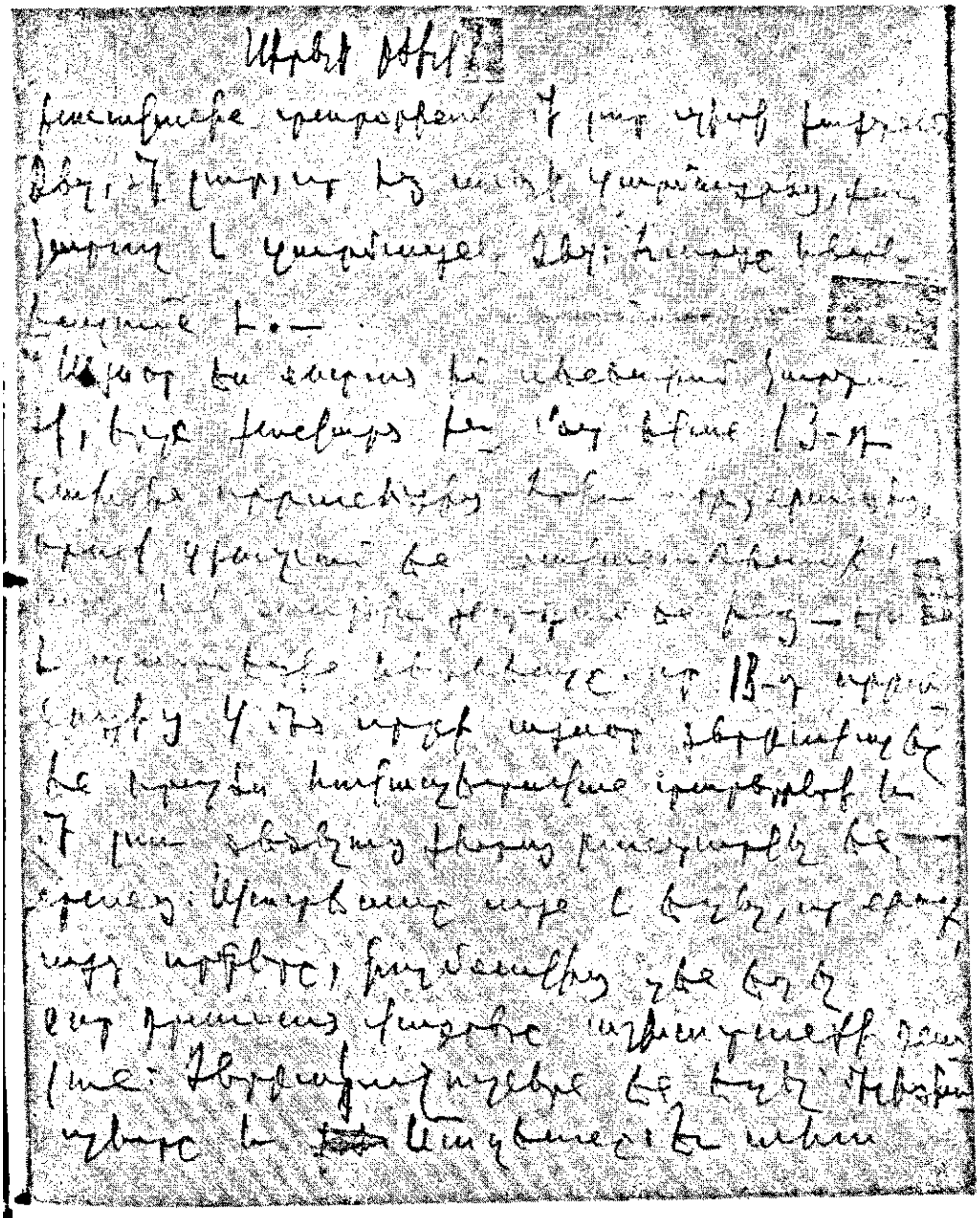

digitised by A.R.A.R.@

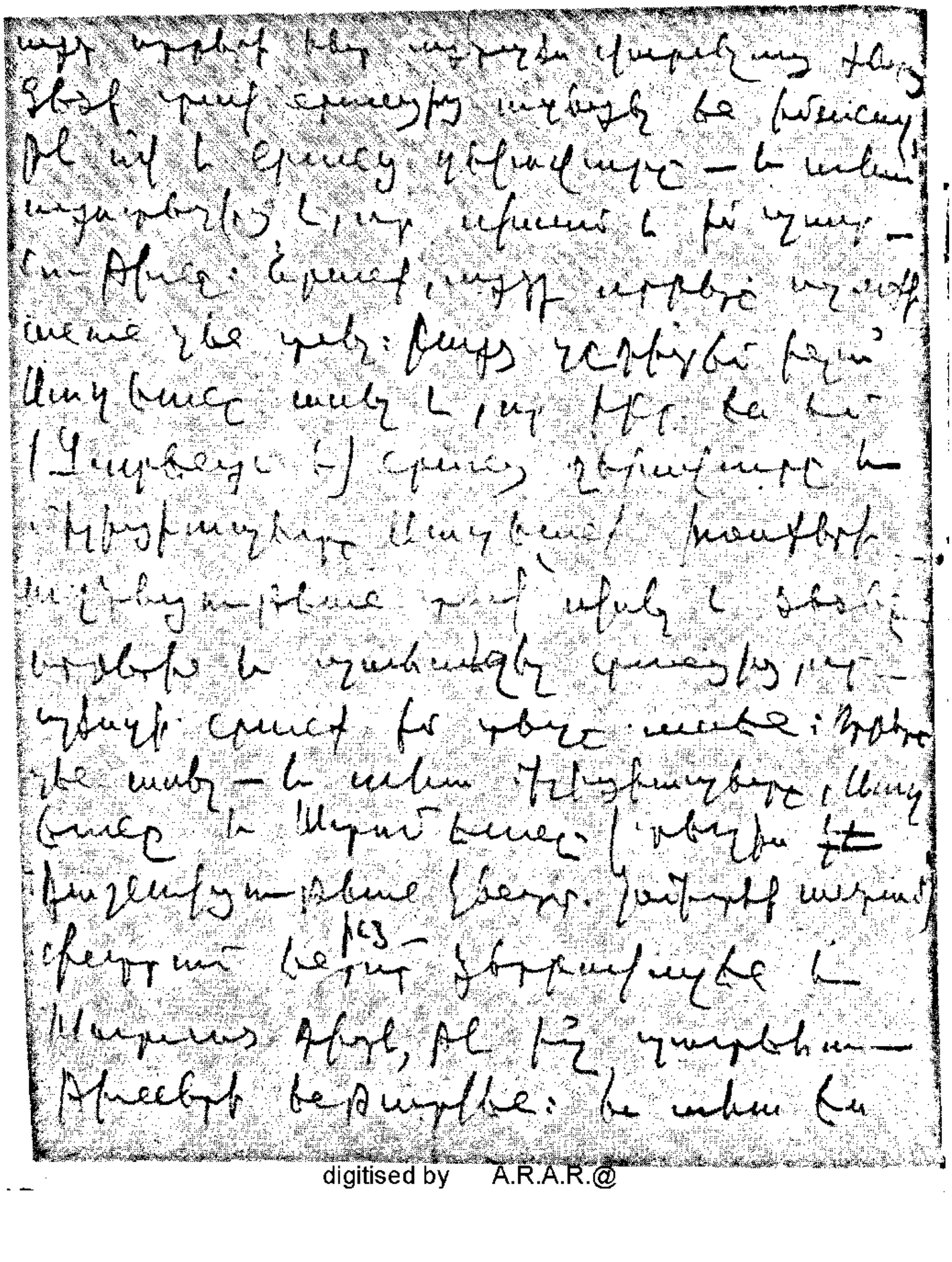

digitised by A.R.A.R.@

[illegible]

digitised by A.R.A.R.@

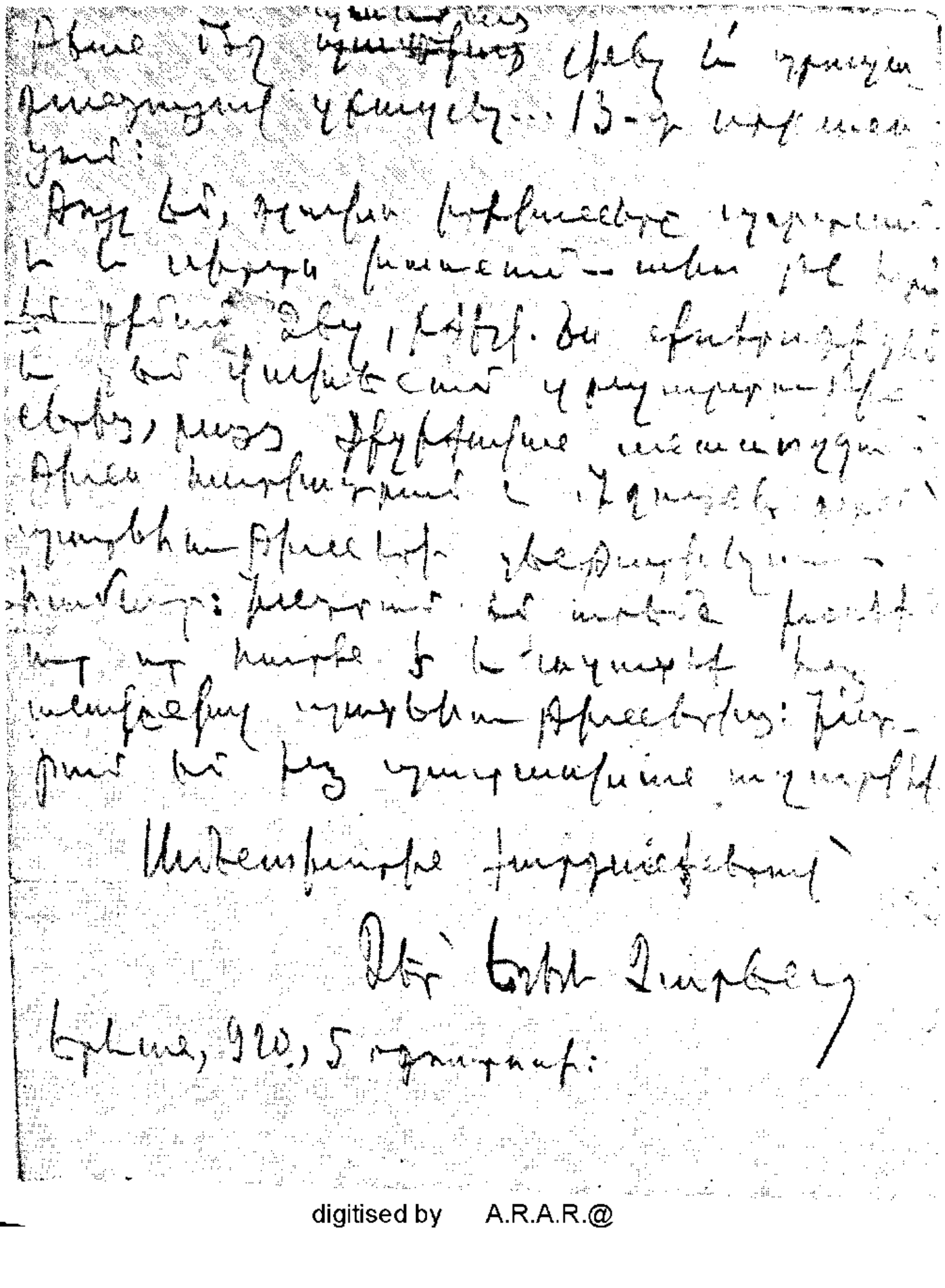

digitised by A.R.A.R.@

Մ. ՀԱՃԵԱՆ

ԱՆՊԱՏՄԵԼԻՆ

Բանաստեղծ, մտաւորական եւ գեղանկարիչ Մկրտիչ Հաճեան ծնած է 1915ին, Պոլիս։ Ներկայիս Մեքսիկօ հաստատուած բանաստեղծը գրել սկսած է երիտասարդ տարիքին, նախ՝ պոլսահայ մամուլի էջերուն, ապա՝ աշխատակցելով Սփիւռքահայ մամուլի շուրջ տասնեակ մը թերթերու, ուր իր ստորագրութեամբ լոյս անւած են մշակութային, գեղարուեստական եւ երաժշտական հարցեր շօշափող գրեթէ երկու հազար յօդուածներ։

Ստեղծագործական եւ իմացական իր արտադրութեան զուգահեռ՝ Հաճեան նաեւ կատարած է թարգմանչական աշխատանքներ, եւ 1949ին լոյս տեսած «Կնատեացը» անուն իր թատերախաղին հետ, հրատարակած է Էտմոն Ռոսթանի «Սիրանօ տը Պերժըրաք» թատերախաղի տաղաչափեալ թարգմանութիւնը եւ Կոլտոնիի ու Ժան Անույի թատերական ստեղծագործութիւններէն մէկական նմոյշներ։

1973ին, «Ալեք Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամ»ը հրատարակեց Մ. Հաճեանի «Քոցեր» խորագրեալ քերթուածներու հատորը, իբրեւ պարգեւ գրական մրցանքի։ 1977ին, վերոյիշեալ հիմնադրամի միեւնոյն մրցանքին արժանացաւ Հաճեանի երկրորդ քերթողագիրքը՝ «Հոգէն Երկինք»։

Ֆրանսական կառավարութենէն քննադատի վկայական ստացած Մ. Հաճեան ներկայիս կը զբաղի ուսուցչութեամբ, Մեքսիկայի Համալսարանին մէջ աւանդելով գրականութիւն եւ քիմիաբանութիւն։

Ինչ կը վերաբերի Հաճեանի գեղանկարչական գործունէութեան, անհատական թէ հաւաքական ցուցահանդէսներով ան ելոյթ ունեցած է Մեքսիկայի, Նիւ Եորքի, Պոսթընի եւ Երեւանի մէջ։

Այսուհետեւ, Հաճեան կանոնաւորաբար պիտի աշխատակցի «Բագին»ին, ստորագրելով բանաստեղծութիւններ եւ յօդուածներ։

Պատմել անպատմելին,
Լսել անլսելին։

Լեռը կը խոկայ գարերէ ի վեր՝ անհոգ ու լուռ, անտարբեր,
մեր ժամանակն ու պատմութիւնը շալկած՝ իր հսկայ ուսերուն վրայ ձիւնապատ։

Օր մը, հազարաւոր տարիներ առաջ, երբ կ'ապրէր, — կը շնչէր
ու մեզ կը դիտէր վեհապանծ անփութութեամբ,
անշարժացաւ, լռեց ու սկսաւ խոկալ։

Հազար տարի ետք,
թերեւս վերջանայ իր խոկումը
ու վերսկսի ապրիլ, շնչել ու շարժիլ։

digitised by A.R.A.R.@

Միայն հազար տարի ետք…
Բայց եթէ Այնշթայն խօսած է անոր,
թերեւս ժամանակն ու տարիները կծկուին իրարու վրայ
ու այդ օրը հասնի վաղը․
սա՛ վաղը՝ որուն լոյսը մեր երազն եղաւ:
Ու եթէ հասնի այդ օրը,
պիտի տեսնենք վեհափառ լեռ մը, որ կը քալէ,
միշտ արհամարհոտ խրոխտութեամբ մեզ դիտելով
ու մեզի բերած ըլլալով ապագայ մը,
որ կորսուած ու փշրուած ժամանակէն կը յայտնուի,
կ'որոտայ անլսելի թափով ու կը փայլի իբրեւ արեգակ:

***

Պատմել անպատմելին,
Լսել անլսելին:

Թէ՛ երէկն ու թէ՛ այսօրը կ'արիւնին հազար մահերով:
Դարերը պիտի քնանան տակաւին անշարժ լերան խոկումին հետ,
Եւ արնագոյն վերջալոյսներ պիտի շարունակեն Պատմութիւնը փորագրել
անողոք ճշմարտութեամբ ու անգութ սառնութեամբ:
Ու, երբ վեհափառ լեռը խրոխտօրէն քալէ՝
լրացնելէ ետք իր դարաւոր եւ արհամարհոտ խոկումը,
թերեւս ծնունդ տայ ամպրոպածին պատուհասի մը,
որ յաջողի այս անգեղ աշխարհը ցնցել հիմէն,
խարանել կրակով՝ արշալոյսներէն մինչեւ վերջալոյսներ,
խածնել, բզկտել քարացեալ խիղճն այս դարուն,
որպէսզի գոնէ ապագան այս տողերը կարդայ ահով,
երբ նոյնի՛սկ յաջողած ըլլայ աստուղներու վերածել մեզ․
երկինքէն վռնտուած եւ աստուածներէն լքուած անմեղներս:

***

Պատմել անպատմելին,
Լսել անլսելին:

Տկարները պէտք է իյնան, ինչպէս որ ինկած են միշտ:
Ամպածրար շփոթութեան մը յորձքին մէջ
դեռ կը գալարուին մեր երազները ահարեկ:
Ո՛չ իսկ սէրով յաղթեցինք թշնամութեանց ու նախանձին:
Տկարները պէտք է իյնան: Հիմա՛ գիտենք:
Այդպէս է, որ փարած ենք անտարբեր լերան կողերուն
եւ կը սպասենք,
կը սպասենք…

ՄԿՐՏԻՉ ՀԱՃԵԱՆ

Նիւեակ, 1980

digitised by A.R.A.R.@

Ր. ՔԷՊԱՊՃԵԱՆ

ԱՆԱՊԱՏ, ՈՎԱՍԻՍ - FATA MORGANA

ԲԱՐԵԿԱՄԻՍ՝ ԳԵՂԱՄ ՔԵՐՈՎԲԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ռոպըրթ կոչէ զիս, ըսաւ միսթըր Սթիվընսըն, լայն ժպիտով մը։ Շեշտը կը մատնէր անգլիացի ըլլալը։ Ռոպըրթ կոչէ զիս։ Եւ զիս՝ Ջօի, ճըչաց միսթըր Հայտ։ Զարմանալի էր, որ իրեն պէս զանգուած մը այդքան զօրաւոր ձայն ունէր։ Բազմոցին վրայ նստած էր, բայց ոտքերը հազիւ թէ գետին կը հասնէին։ Այնպէս որ՝ աթոռակ մը պէտք եղած էր տալ իրեն, որպէսզի ոտքերը դնէ վրան։ Իսկ կոնակը պէտք եղած էր բարձեր զետեղել, որպէսզի կռթնի անոնց։ Իսկ ձախ կողմը կը նստէր տոքթոր Ճէքիլ, եւ Ջօի, կամ իր բուն անունով միսթըր Հայտ, ամուր մը բռնած էր անոր ձեռքը։ Կարծես անոր զաւակն էր։ Անկարելի բան է, խորհեցաւ Ցովսէփ։ Երկուքն ալ գրեթէ նոյն տարիքը ունէին, մինչ Ջօի իր կողմով հազիւ պզտիկ տղայ մը ըլլալ կը թուէր։ Բայց իր երե՛սը, այդ արտասո՛ւ երեսը։ Եթէ տգեղ կոչուէր՝ Ջօին փառաբանուած կրնար զգալ ինքզինք։

Բաժակները լեցնե՛նք, գոռաց միսթըր Սթիվընսըն, եւ Ցովսէփ, ակընթարթի մը համար, մոռցաւ իր մտածումները, մոռցաւ նոյնիսկ, թէ ինքն էր տանտէրը եւ ուստի ինքը պիտի որոշէր խմելու կամ չխմելու ժամանակը։ Մեքենաբար լեցուց բաժակները։

Կենա՛ց, գոռաց միսթըր Սթիվընսըն։ Տոքթոր Ճէքիլ բոլորէն առաջ յարձակեցաւ իր բաժակին վրայ, մէկ անգամէն պարպեց զայն։

Կենա՛ց, գոռաց միսթըր Սթիվընսըն։

Կը նշանակէր, թէ այս քաղաքը պիտի բնակէր։ Արշալոյսի նշոյլներով կը մօտենար անոր, յստակօրէն տեսնելով քաղաքին ստուերագիծերը։ Արագընթաց շոգեկառքը կը պատռէր ստուերագիծերը, մէջտեղ կ'ելլէին բազմայարկ շէնքերը, որոնք իրեն գիրքերու մէջ տեսած Գերմանիայէն աւելի կը յիշեցնէին Ամերիկան։ Ըսել է այս էր բուն Գերմանիան։ Բաղդըդու խալիֆէն շատ զօր ու զօրընդեղ կ'եղնի. ազգար կ'ընէ, կիգայ վըր մըր Սուրբ Կարապետու. շատ զմըր ազգ կը նուագցու, ու շատ եեսիր կը բռնէ, տանէ։ Աղջիկ մը ուրնէ՝ շատ խորոտիկ կ'եղնի. Բաղդըդու խալիֆէն զըդ աղջիկ կ'առնէ, կը բերնէ վըր ուրան։ Մէկ ժուկ մ'ու ժամանակ մէջ կընցնի, երկու տղայ ուրնէ կ'եղնի. մէկի անուն կը դնէն Աբամելիք, ու մէկին՝ Սանասար։ Պապ կռապաշտ է ու մամ՝ խաչապաշտ, չուզէր զմամ մըր ազգէն տարու։ *Շատ չկրցաւ խորհիլ։ Շոգեկառքը արդէն Ֆրանքֆուրթի կայարանը մտած եւ կանգ առած էր։ Ամբոխին քայլ յարմարցնելով՝ ճամբայ բռնեց դէպի ելք։ Տարօրինակ ամբոխ մըն էր, անձայն եւ կանոնաւոր։ Ո՛չ հրմշտկող կար եւ ոչ ալ բարձրա-*

digitised by A.R.A.R.@

ձայն խօսող։ Ամէն ինչ կանոնաւոր էր։ Արդեօք պոռա՞ր անգամ մը, գոր-նէ՞ր մէկու մը ուսին։ Թերեւս իրեն կը նայէին սպասման սրահը առտուան ժամը վեցին լեցնող այս մարդիկը, որոնք նոյեմբերեան կծու պաղէն կէս սառած՝ կը կենային անտարբեր երեսներով։ Ոմանց երեսին վրայ կարծես տեսնել տաք անկողին վերադառնալու իղձը։ Ինքն ալ սարսռաց, բայց աւելի հիմնականօրէն, ոչ թէ նոյեմբերեան պաղէն։

Առանց ուզելու, մէկ անգամէն վալիզը կառքին ետեւը դրած էր վարորդը։ Ա՛յն վալիզը, որ դժուարութեամբ կրցած էր կրել։ Գեղեցիկ կին մըն էր։ Կարծես կը ժպտէր, բայց վստահ չէր։ Կրնար անոր սովորական արտայայտութիւնը ըլլալ։ Ֆրանքֆուրթի փողոցները պարապ էին։ Վարորդը, որ կին մըն էր, խօսելու փորձեր ըրաւ։ Բայց ան կը սարսռար, ո՛չ նոյեմբերեան պաղէն։ Ցեռոյ օտար էր՝ երկիրին եւ լեզուին։ Ըմայ՝ Դաւիթն ասեց.— Կը սպանէ, թող ըսօր սպանէ, օր խըլխ տանի՝ ինձ ըմ սպանեց. ես ընդրա թրի տակով չըմ ընցնայ. հըմալ կ'ենէ, որ վաղ ես մեծնամ, սուր չքաշե՞մ ուր վըրէն։ Հիւա՞նդ էր, որ կը մսէր։ Ո՛չ, բան մը չունէր, գոհ էր եւ չար։

Մարդը իրեն սենեակը ցոյց տուաւ։ Զորրորդ յարկն էր սենեակը։ Նըրբանցքին վարի կողմը խոհանոցը կը գտնուէր եւ նաեւ լոգարանը։ Ուշադիր պէտք է ըլլար, կրնային սպասները գողնալ խոհանոցէն։ Իրեն տրամադրըւած դարանը միշտ պէտք է կղպէր, եթէ խելացի էր։ Նոյնպէս՝ ուտելիքները։ Անտեղի վիճաբանութիւններու պէտք չէ մարդ տեղի տայ, այդպէս չէ՞ր։ Նորէն սենեակը վերադարձան։ Դաւիթն էր, օր կոպալ մի կը զարկէր հօրթերուն, քառասուն հօրթիկ լէ ետա կը գլտորուէր։ Օրերուց օր ըմ լէ քշեց, զհօրթեր հանեց սարի գլուխ. տեսաւ, օր հօրթրածի մէկ լէ ուր հօրթերուն կը քըֆրտէր. ու ընդիէն էկաւ։ Դաւիթն ասեց.— Օ՛ մարդ, դու ընձի կը քըֆըրտե՞ս, դու կայնի օր ես իգամ, կոպալ մի զարկեմ, օր դու սատկնես։ Գարաշ պատերով խուց մը։ Ուսանողական տունին կանոնագիրը պէտք է ստորագրէր։ Քսանըչորս յօդուած ունէր ան։ Զկարդաց ամբողջութեամբ, ներմարեց, որ կարգ-կանոնէն շատ կը խօսուէր։ Շաբաթը անգամ մը խոհանոցը պէտք է մաքրէր, գիշերուան ժամը տասէն ետք աղմուկ պէտք չէ հանէր։ Ստորագրեց։ Վարի յարկը աղջիկներ կան, ըսաւ գերմանացին ժպիտով մը։ Ի՞նչ կ'ըսէր։ Ոչինչ։ Բան մը կը պակսէ՞ր։ Ոչ, ըսաւ Յովսէփ, ամէն ինչ տեղն էր եւ լաւ։ Աւելին չէր կրնար սպասել։

Գերման մշակոյթը մահուան դատապարտուած է եղեր։ Դատապարտւած է եղեր, որովհետեւ մշակոյթ ստեղծելու համար ընկերային անհրաժեշտ պայմանները գոյութիւն չունէին եղեր։ Եւ որովհետեւ մշակոյթ ստեղծելու համար ընկերային անհրաժեշտ պայմանները գոյութիւն չունէին եղեր, գոյութիւն չունէին եղեր նաեւ մշակոյթը ստեղծողները՝ իսկական արուեստագէտները։ Խնդաց, չկրցաւ զսպել ինքզինք։ Շարունակեց խնդալ հետզհետէ աւելի սաստիկ։ Կը խնդար ամբողջ մարմնով, մարմնով մը, որ խելագարուած ըլլալ կը թուէր։ Մկանները ալ կը խնդային։ Եթէ, խորհեցաւ, եթէ գերման մշակոյթը մեռնելու դատապարտուած է... չկրցաւ շարունակել։ Խնդուքը բովանդակ տունը գրաւած էր։ Եթէ գերման մշակոյթը մեռնելու դատապարտւած էր, իր մշակոյթը տարիներէ ի վեր մեռած պէտք է ըլլար։ Խնդուքը իկոյն վերջ գտաւ։ Ըսել է այդ էր իր գրասենեակի անտանելի զարշահոտութեան պատճառը։ Գիրքերն էին պատճառը, այդ ի ծնէ մեռեալ գիրքերը։ Օ՛դ, ըսաւ, օ՛դ եւ, նեխող գիրքերուն զարշահոտութենէն փրկուելու համար՝ բացաւ տան պատուհանները։ Դաւիթ՝ օր հըմլա բան ընկի չըր տեսէ, քաշեց զգուրզն ու կայնաւ, օր գըմշուն զարկէր։ Մէկ հօտաղ ընդիէն էկաւ,

digitised by A.R.A.R.@

ու գոմշուն կը փրփրէր: *Օ՛դ, օ՛դ, օդի պէտք ունէր*: Դաւիթ գիցաւ խոյ ուրան կը փրփրէ, ասեց.— Լա՛ւ, ես քեզ ի՞նչ եմ էրէ, որ ընձի կը փրփրես: Հօտաղն ասեց: *Մեռելատէրներ չէին ըսել է, ա՛յդ էր օրուան յայտնութիւնը: Ոմանք կը փաթթուէին գետինը պառկող մեռելին, կը համբուրէին զայն եւ կը մրմնջէին անհասկնալի բառեր, որոնք, ուշիմօրէն մտիկ ընելու պարագային՝ կը թուէին ըլլալ Դուրեանվարուժան եւ կամ Օտեանպարոնեան: Կը չոյէին մեռելը, բայց չէին լար: Ուրիշներ, մեռելին քովը կեցած՝ կը ծախէին գիրքեր, որոնց մէջ, ըստ իրենց ըսածին, ամփոփուած էր հանգուցեալին գըրական ժառանգը*: «Յնորքապատում» *էր հատորներէն մէկուն խորագիրը: Ոմանք կը գոռային, թէ հանգուցեալը կարծեցեալ հանգուցեալ մըն է, որ իրականութեան մէջ կ'ապրի: Իրենց ձայնը չէր իմացուեր օդի չգոյութենէ: Եւ ապացուցանելու համար՝ կը գրէին գիրքեր, որոնց խորագիրը իրենցմէ զատ ոչ ոք գիտէր, եւ որոնց գրախօսականները աւելի դամբանականի երեւոյթ եւ շունչ ունէին*: Առան գիրար ու դարձան խանդուղի քաղաք. ու էկան, իջան: Իդա անգամ կանչեցին զխանդուղ խանըմի պապ. Դաւիթն ասեց.— Քու աղջիկ չը՞ս իտար ընձի: Պապն ասեց.— Չը՛մ իտար. թէ կ'առնես ու կը մնաս էստա՝ կիտամ. թէ կ'երթաս՝ չըմ իտար: Հօրի՞, իմ դուշման շատ են, կ'ուրեն զիմ քաղաք: Դաւիթ լէ ասեց.— Կ'առնեմ, մնամ էստա. չըմ տանի, էրթայ: *Ահա առանք էին ի ծնէ մեռեալ գիրքերը, այդ գիրքերուն նեխումն էր, որ լեցուցած էր Յովսէփին սենեակը: Օ՛դ, ըսաւ, օ՛դ, օդի պէտք ունիմ: Ուրիշներ, որոնք Պէշիկթաշէն Պէյօղլի Հիլլսի Նպարավաճառի փայլուն ապաղային տանող ճամբուն վրայ կը գտնէին իրենք զիրենք, ո՛չ հանգուցեալը կը նշմարէին, ո՛չ մեռելատէրները եւ ոչ ալ գոռացողները*: Էկաւ Դաւիթ, նստաւ, ու զմանուկի ձեռք մածեց ու քաշեց- տեսաւ, որ զուլանթ մի արուն ուր ձեռուն մէջն էր. ասեց.— Հա՛յ-հա՛յ... զաշխար արեր է կաթ մի արուն, դրեր է ուր ձեռուն մէջ: Թ'օր ըդի մնաց, ըդուր մօտէն զարմանալի բան ա'եղնի: Բերեցին, զորդէն լէ կնքեցին ու զանուն դրեցին Մհեր: *Անոնք պիտի չընշմարէին, եթէ նոյնիսկ հանգուցեալին սրունքները պատուհանէն դուրս կախուած ըլլային: Զբաղած էին, որովհետեւ խրապաշտ էին: Իրենց հետաքըրքրութիւնը պիտի կառեցնէր թաղումի արարողութեան բնական ընթացքը, իսկ թաղումը շուտ պէտք է կատարուէր, շա՛տ շուտ, որպէսզի մեռելին չըմեռած անվերջ վէճերը վերջ մը գտնէին եւ անոնք իրենք զիրենք կարենային կեդրոնացնել իրենց բուն զբաղումին վրայ. սպառողներ գտնալու*: Հա՛, ըդ աղջիկն էր առեր մէկ նետ ու աղեղ, էկեր էր ըդ տեղու փլերու մէջ թափըլտուեր էր: Դաւիթ ըդ Լօխտրա ջրի մէջ կը լողցնէր. ըդ աղջիկ զօղտուկ նետ մի զարկեց Դաւթի պարեկ. Դաւիթ էլաւ կայնաւ ու պոռաց. որ պոռաց՝ ձէն գնաց ի Սասուն:

Հին օրերը պիտի յիշէին անշուշտ, իրենց տոհմիկ ոճով պատրաստած համպուրկերները *ուտելով եւ խմելով նոյնպէս աւանդական քօքա-քոլաները: Եւ պիտի յուզուէին՝ տեսնելով այն վերջին անձը, որ ի վիճակի էր մոռցըւած լեզուով մը նամակ գրելու, — իսկապէս հսկայական արարք մը, լիվին արժանի շռայլ գնահատանքներու, — արցունքները պիտի ողողէին իրենց աչքերը, անոր բերնէն լսելով անհասկնալի հնչիւններ, որոնք իրենց թէ՛ հարազատ էին, թէ՛ օտար: Եւ այն ատեն Առաջին Ցօղը հանդիպելով...: Յովսէփ արթնցաւ*: Ու ընդունեց առին զԴաւիթ, էլան ի Սասուն. չորս աւուր լըման՝ Դաւիթ մեռաւ:

Ծնունդը մօտ էր, եւ ամէն ինչ փոխուած: Փողոցները աւելի լեցուն էին: Մարդիկ աւելի արագ կը քալէին, կը մտնէին հանրախանութէ հանրա-

digitised by A.R.A.R.@

խանութ։ Եթէ զգալիօրէն աճող բան մը կար այդ օրերուն ընթացքին, ծրարներու, փլասթիք տոպրակներու թիւն էր, որ կ'աճէր, կ'աճէր եւ վերջ չէր գտներ։ Եւ հակառակ անոր, որ մարդիկ իւրաքանչիւր նոր ծրարով իրենց նըպատակին աւելի կը մօտենային, աւելի տենդագին կը դառնային իրենց շարժումները, երեւի արտայայտութիւնը կը նմանէր ա՛յն վազողին, որ վերջին ճիգով մը կ'ուզէր աւարտել մրցումը, զգալով, որ ուժերը կը հասնին իրենց վախճանին։ Ամէն ինչ լարուած էր։ Զուգելով մտաւ հանրախանութէ մը ներս, առանց հասկնալու։ Հոսանքն էր, որ զինք առաջ կը քշէր։ Դիմադրել կարելի չէր, տխրուած շարունակեց իր ճամբան, որ իր ճամբան չէր։ Սովորակա՞ն հետաքրքրութեամբ նայեցաւ ապրանքները գննող, յափշտակող, վճարող եւ յաջորդ նուէրին վրայ խոյացող մարդոց։ Զկրցաւ որոշել։ Իդա անգամ խանդուղն ելաւ բերդի գլխուն, ու հոնգցա զինք թալեց· ուր գլուխն առաւ վըր քարին· ուր գլուխ ծակեց զքար· ու գլխու տեղ՝ Սասնու կէս շնիկ կորեկ, կը լըլեն յինք ու ծեծեն, տանդի տեղ։

Աւելի գնելու նման զգացում մըն էր եւ այդ պատճառ եղաւ, որ չգնէ նոյնիսկ այն իրերը, որոնց իր առօրեային համար պէտք ունէր։ Արդեօք իր սիրելիներուն համար բան մը պէտք չէ՞ր առներ։ Բայց իր սիրելիները իրմէ շատ հեռու կը գտնուէին։ Նախանձի նման զգացում մը գոյացաւ իր մէջ եւ գոյանալով անհետացաւ։ Ծնունդը կը մօտենար, բայց Աւետիսը, Աւետիսները արդէն եկած էին։ Ցուցափեղկերուն վրայ գրուած, կը գոռային անձայն եւ կու տային լուրը։ Հոս գնելը շատ աւելի յարմար էր յարգելի յաճախորդներուն համար, որովհետեւ հոս ամէն ինչ աւելի աժան էր։ Եթէ յարգելի յաճախորդները իրենց ընտանիքին սիրելի անդամներուն իղձերը չէին գիտեր, կրնային դիմել մասնագէտներուն։ Անոնք անպայման գիտէին այդ թաքուն երազները, որոնք անծանօթ մնացած էին նոյնիսկ յարգելի յաճախորդին։ Աւետիսը կը լսուէր նաեւ բարձրախօսէն։ Ձայն մը, որուն միօրինակ քաղցրութիւնը պարբերաբար կ'ընդհատուէր մանուկներու երգչախումբին Ծննդեան քաղցրաքաղցր մեղեդիներով։ Որքա՜ն սիրուն էին անոնք եւ որքա՜ն բեղմնաւոր։ Կարծես մարդկային զգացումները, տարուան մը բացակայութենէ ետք, կը վերադառնային կարճ առենուան մը համար, որոնց անմիջական արդիւնքները արտակարգ շահերն էին եւ խաղաղութիւնը, մա՛նաւանդ՝ հանրախանութի բաժանորդներուն մօտ։ Փախուստ տալ կարելի չէր Ծննդեան մեղեդիներէն, ամէնուր էին անոնք։ Յովսէփ շրջապատուած զգաց ինքզինք, դիմադրել անկարելի էր։ Ծնունդը կը մօտենար, կարելի չէր խուսափիլ Ծնունդէն։ Մհեր երեք հազ օր զձէն հասկըցաւ, զարկեց գդարգէն կոտրեց· լանգէն օր զարկեց տաչի դարգին, ընի առաւ մըկելին, մըկել՝ մըկելին, զեօթ լէ ջարդեց, էլաւ դուրս։

Անշուշտ, անշուշտ, ըսաւ Տիկին Գիրկիդ· եթէ չէք ուզեր ուտել, մէկդի դրէք։ Հանգիստ շունչ մը քաշեց Յովսէփ։ Անուշ ապուրը, որ անուշապուր չէր, անդին հրեց։ Ապուր, լաւ։ Ապուրին ըսելիք չկար։ Բայց պաղ եւ անուշ ապուր մը, եւ տակա՝ միսէն առաջ· չտեսնուած բան էր, գոնէ՛ իրեն համար։ Ոչինչ, ըսաւ պարոն Հաուզէր, տիկին Գիրկիդին ամուսինը։ Ճատոնց կերած էր ան իր ապուրը եւ բերանը լեցուցած միսի խոշոր պատառով մը։ Ոչինչ, ըսաւ պարոն Հաուզէր, որ կը շարունակէր ծամել, քանի մը շաբաթ առաջ ձեր նստած տեղը ուրիշ օտար ուսանող մը կը նստէր, պարոն Յովսէփ։ Ներողամիտ գտնուեցէք, ձեր ազգանունը բաւական դժուար է։ Զըպատասխանեց Յովսէփ, վարժուած էր։ Ան ալ չէր սիրած այս ապուրը։ Բարձ-

digitised by A.R.A.R.@

բաձայն խնդաց, գարեջուրի գաւաթը բարձրացուց եւ խմեց ու խմեց։ Յովսէփ վախցաւ, որ խեղդամահ պիտի ըլլայ ան։ Վերջապէս պարապ էր գաւաթը։ Յովսէփ հանգստացաւ եւ շարունակեց իր միտքին շուրջ շարուած մանտարինի կտորները, տապկուած պանանը մէկդի դնել, կարենալ վայելելու համար խոստումնալից միսը եւ նուազ հրապուրիչ եղինձը։ Կինս շատ կը սիրէ ճաշ եփելը, ըսաւ պարոն Հաուզէր՝ իր լայն ժպիտով։ Այո, ըսաւ Յովսէփ։ Միշտ նոր բաներ կը փորձէ, ըսաւ պարոն Հաուզէր։ Աւելի քիչ փորձէր, աւելի լաւ կ'ըլլար, խորհեցաւ Յովսէփ։ Պարոն Հաուզէր ո՛չ մանտարինի կտորներէն եւ ոչ ալ տապկուած պանանէն անհանգիստ կ'ըլլար, ախորժակով կ'ուտէր։ Եթէ աժան միս գնել կ'ուզէք, ձեզի Հէրթիի միսի բաժինը կը յանձնարարեմ, բայց, — շարունակեց պարոն Հաուզէր միշտ ծամելով, — իբրեւ ուսանող շատ դրամ պէտք չէ ունենաք։ Երբ ես պատերազմէն ետք ուսանիլ սկսայ՝ հազիւ երկու շաբաթը անգամ մը միս կրնայի ուտել եւ այդ ալ ի՛նչ միս։ Երեսը անցեալի գաղն յուշերով տխրեցաւ՝ միայն ակնթարթի մը համար։ Ներկայէն գոհ կրնար ըլլալ, վերջապէս շինած էր իր սեփական տունը, պարտէզով, բայց այդ կարեւոր չէր։ Շատ ներողութեանք, ըսաւ տիկին Գիրկին։ Պտուղնին կ'ուտէին եւ Յովսէփ իր գրեթէ պարապ ամանոքին հանած աղմուկները, զոր ան կը կարծէր լսել, բարձրաձայն խօսելով անլսելի դարձնել կը ջանար։ Տարաթներ եւ ամիսներ շարունակ կռուած էին արհեստաւորներուն հետ։ Բայց իրեն խաղ չէին կրնար խաղալ անշուշտ։ Արհեստաւորէն աւելի լաւ գիտէր ամէն ինչ։ Պատերը այնքան հաստ էին, առաստաղին կառուցումը ունէր իր գաղտնիքները, ժառանին խոնաւութիւնը լուրջ խնդիր մըն էր, բայց ան բնականաբար լաւագոյն լուծումը գտած էր։ Կատարեալ էր ամէն ինչ։ Յովսէփ սենեակները պտըտելով՝ կը կրկնէր այդ հաստատումը։ Բնաւ չզարմացաւ պարոն Հաուզէր։ Պարտէզն ալ հիանալի էր։ Շրջապատուած էր բարձր ցանկապատով մը, որ անցորդներուն կը դժուարացնէր ներս նայիլը։ Պարոն Հաուզէր որոշած էր թուփեր տնկել, որպէսզի այդ քիչը, որ տեսանելի էր, անտեսանելի դառնար։ Մարդիկ իրենց պարտէզը կը նայէին եւ կը տեսնէին միայն իրենց թուփերը։ Ամէն ինչ իրարու շատ մօտ էր, բայց եւ այնպէս՝ բաժնուած։ Ամէն ինչ զատուորուած էր, նոյնիսկ առանձնութիւնը ամբողջին մէջ։ Պարոն Հաուզէր ուրախ էր։ Ու ճախորդդ քաշեց, տարաւ ուր տեղ կապեց, ու սաեց·— Մըր խելք երմյա է· մենք երմյա կ'ուտենք փաշխար։ Ու ճախորդդ հարցուց·— Մեծ'ր, դու յե՞ք ա'եղնես ըդ տեղէն։ Էն չէ ասեց·— Ցերոր ցորեն էղաւ քեց ալուն, ու գարին էղաւ քեց մասուր մի· երմա մ'լէ երամանք կայ, օր էլնանք իդա տեղէն։

Շատ մակերեսային կերպով հարցուց, թէ ո՞ր երկրէն կու գար։ Հա՞յ։ Բացատրեց Յովսէփ։ Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, ըսաւ Քլաուտիա, քանի որ հպատակութիւնդ հայկական չէ։ Վերստին բացատրեց Յովսէփ։ Արդեօք հասկցա՞ծ էր։ Յայտնի չեղաւ, հարցումը անգամ մը եւս չուղղուեցաւ։ Թերեւս հետաքրքրական չէր։ Կարեւորը Յովսէփին թուխ արտաքինն էր, սրճագոյն մեծ աչքերը։ Արեւելքի էրիկ մարդիկը շատ կը սիրէր, տաքարիւն էին եւ լաւ սիրահարներ, այդպէս չէ՞ր։ Յովսէփ չպատասխանեց։ Իրեն համար ընկերուհի բառը ստացաւ նոր իմաստ, եւ ուրիշներու պարագային աճապարեց ըսել, թէ անոնց հետ միայն կը խօսէր։ Իրենց մտերմութիւնը շատ երկար չտեւեց, Յովսէփ շարունակ անհետաքրքրական նիւթերու շուրջ կը խօսէր։ Յետոյ սաստիկ նախանձոտ էր։ Չէր կրնար հանդուրժել, որ ուրիշի մը հետ ալ յարաբերութիւն ունենար։ Բայց ամենացաւալին Քլաուտիայի արեւելցի այր մարդոց նկատմամբ ունեցած դրական նախապաշարումին հիմնական քան-

digitised by A.R.A.R.@

դուռն էր։ Գերմանացի մը աւելի լաւ էր իրմէ, մա՛նաւանդ անկողինի մէջ։ Տառապեցա՞ւ։ Ինքն ալ չէր գիտեր։ Գիտէր

Es wuchs in den Niederlanden, in einer weithin berühmten mächtigen Burg, die am Niederrhein lag und Xanten hiess, der Sohn eines edlen Königs heran, dessen Vater Siegmund und dessen Nutter Sieglinde hiessen.

միայն թէ՝ ո՛ր օխալները պէտք չէ գործէ յառաջիկային։ Էլէնի, Փեթրայի, Հէտիի, Սուզաննէի, Իրիսի, Ինկրիտի եւ մոռցուած միւս բոլոր ընկերուհիներուն հետ ունեցած յարաբերութիւնները եղան արդիւնաբեր եւ հեռու բարդութիւններէ։ Լուեց այն բոլորի մասին, որոնցմով կը հետաքրքրուէր։ Անիմաստ չէ՞ր խօսիլը։ Լուեց ներքին համոզումով։ Իրբեւ հասարակ սպառողներ խօսեցան ամրան արձակուրդը ամենաաժան կերպով անցընելու եւ հայ-Փայի վերջին նորութիւններուն մասին։ Հէտի, Սուզաննէ եւ կամ ուրիշ մը պատմեցին նորաձեւութիւններու մասին եւ ցոյց տուին իրենց վերջին արշաւանքներուն հունձքերը, որոնք, բնականաբար, հիանալի էին եւ Հէտիի, Սուզաննէի եւ կամ ուրիշի մը բնական գեղեցկութեանը կ'աւելցնէին բան մը, որ

Schilbung und Niebelung empfingen Siegfried sehr zuvorkommend. Auf allgemeinen Beschlub hin forderten die jungen, edlen Fürsten ihn auf, den Schatz unter ihnen aufzuteilen.

զիրենք անդիմադրելի կը դարձնէր։ Անդիմադրելի՞։ Աւելի անտանելի, մա՛նաւանդ իր ջիղերուն համար, եթէ Իրիս եւ կամ ուրիշ մը իրեն հարցնէր, թէ ինչ կը խորհի։ Խորհի՞լ։ Խորհելու առենը չէր հիմա։ Յարաբերութիւն ըստեղծած էին՝ պարզապէս սպառելու համար այն մէկը, որ միւսը կրնար տալ միայն։ Անշուշտ, այդպէս չէր ըսեր Յովսէփ։ Ես քեզ պիտի վռնտեմ, գործ ունիմ ընելիք, կ'ըսէր քաղցրաքաղցր ժպիտով մը։ Խնդաց։ Որքան սարսափած էր այդ նախադասութիւնը առաջին անգամ լսելով։ Ետքը հասկցաւ, որ մարդ միայն իր մտերիմը կը վռնտէ.

Mit Hingabe verneigte er sich vor ihr, sie aber ergriff seine Hand und, ach, wie lieblich er doch an der Seite Kriemhilds einherging! Mit freundlichen Blicken sahen der Ritter und die Dame einander an, doch immer nur heimlich und verstohlen.

Աւելի վճռականօրէն պէտք է վարուէր իր ընկերուհիներուն հետ, եթէ նշմարէր, որ անոնցմէ մէկը սպառելէ միայն դժգոհելով՝ ունէր լուրջ հեռանկարներ։ Ան ունէր միակ մէկ հեռանկար. կատարեալ ազատութիւն։

Բաղդըրդու խալիփէն շատ զօր ու զօրընդեզ կ'եղնի. ազգար կ'ենէ վըր մըր Սուրբ Կարապետու. շատ

Այդքան փոխուա՞ծ էր։ Գերմանացի կը կոչէին զինք ընկերները։ Փոխուած էր, բայց միայն արտաքնապէս։ Բայց արտաքինը ի՞նչ կարեւորութիւն

digitised by A.R.A.R.@

ունէր: Անոնք, ըսողներն ալ գերմանացիի արտաքին չունէի՞ն: Կարծես հագուստը ըլլար մարդս բնորոշողը: Ո՞վ ազգային տարազ կը հագուէր: Բարձրաձայն խնդաց: Անիմաստ վիճաբանութիւններով կորսնցնելիք ատեն չունէր: «Ատեն չունէր», ահա իր օտարացումը մատնող նախադասութիւնը: Բնազդաբար շուրջը նայեցաւ: Մարդ չկար: Բան մը կը պակսէր իրեն, ի՞նչ: Փոխադարձ հասկացողութիւնը գոյացնող անորոշ եւ անհաղորդելի մասնիկները չէին անոնք: Մի՞թէ ինքը իսկապէ՛ս փոխուած էր: Ո՞ր լեզուով կը խորհէր, ո՞ր լեզուով կ'երազէր, հարցուցած էր իրեն Տիթէր: Պատասխան չէր կրցած տալ: Պարբերաբար կը վերադառնար այդ հարցումին: Ամէն ինչ խառնիխուռն վիճակի մէջ էր: Ո՞ր լեզուով:

Da sagte Hagen von Tronje: «Näht doch ein Kleines Zeichen auf sein Gewand. Daran kann ich mir dann merken, wo ich ihn beschützen soll, wenn wir im Kamp nebeneinander stehen.» Krimhild glaubte, den Helden vor dem Tod zu bewahren. Doch gerade das sollte ihm sein Leben kosten.

Ամէն ինչ կար եւ ոչինչ: Ո՞րն էր իր լեզուն: Օրեր շարունակ Հէլկային հետ յատուկ շեշտով մը խօսեցաւ: Պէտք է հասկնային, թէ իրենցմէ մէկը չէր՝ շնորհիւ օտարականի շեշտին: Հէլկա խնդաց: Պէտք չէ խնդար, կացութիւնը լուրջ էր: Թերեւս հիմա պիտի չհարցնէին, թէ որ լեզուով կ'երազէ: Յետոյ սկսաւ գերմաներէն խօսիլ իր հայ բարեկամներուն հետ: Ինքն ալ չէր գիտեր, թէ ինչու այդպէս կ'ընէր: Պէտք է զգայր ինքզինք, դատաւորէր իր առօրեայ կեանքը, լաւագոյնս օգտագործելու համար ժամանակը: Օրակարգ մը պատրաստեց: Ատեն տրամադրեց նոյնիսկ հանգչելու: Փարթամութիւն չէ՞ր ատիկա: Կորսուած էր մէջտեղէն: Ինչո՞ւ չէր գար իրենց հաւաքոյթներուն: Աշխատա՞նք, ըսաւ Վոլֆկանկ եւ բարձրաձայն խնդաց: Կեանքը արդէն բոլոր բաւականին լեցուն էր աշխատանքով: Կարգապահութիւն, ըսաւ Յովսէփ: Կենա՛ցդ, ըսաւ Վոլֆկանկ:

Dann rannte er zur Linde, wo der Speer lehnte, und suchte nach dem Zeichen am Jagdgewand des Tapferen. Da der Herr Siegfried an der Quelle trank ,traf Hagen ihn durch das Zeichen hindurch mit dem Speer, dab sein Herzblut im hohen Bogen aus der Wunde an Hagens Wams spritzte.

Բաժակները պարպեցին: Երկրորդ բաժակէն ետք, Յովսէփին ալ զզջաց: ժամանակը այդպէս ալ կարելի էր անցընել: Թագաւորէ աւելի, մրմնջեց Վոլֆկանկ: Հէլկա նոր ընկեր մը գտած էր: Յիշեց անոր տաք մարմինը: Եթէ աւելի շատ ժամանակ տրամադրած ըլլար իրեն, թերեւս այդպէս չէր ըլլար: Թերեւս: Մակերեսային կերպով պէտք չէ մօտենար խնդիրներուն, խորքը պէտք է թափանցէր անոնց: Թերեւս այն ատեն աւելի քիչ լարուած ըլլային ջիղերը, թերեւս աւելի գոհ ըլլար ինքնիրմէ: Աւելի չկրցաւ երազել: Վոլֆկանկ քանիերորդ անգամն էր, որ բաժակը կը բարձրացնէր: Բաւական գինովցած պէտք է ըլլար, դժուարաւ կենաց կ'ըսէր: Ուրո՞ւն կենացը խմեցին: Կարեւոր չէր: Կարմրած այտերով եւ փայլուն ու անգոյն աչքերով դիմացը նստած էր Վոլֆկանկ: Կենա՛ց, պոռացին միաձայնաբար:

digitised by A.R.A.R.@

Ու զանուն դրեցին Մենք։

Մենք։ Մե՞նք։ Ո՞ր մենքը։ Մենք՝ հայե՞րս, մենք՝ գերմանացինե՞րս։ Ժողովներու տաք մթնոլորտի՞ մենքը, որ ստեղծուելու համար պէտք ունէր «հայրենանուէր, ազգօգուտ» գործունէութեան եւ կամ ծրագիրներու։ Այս վերջինը ձրի էր։ Ա՛յն մենքը, որ յաւարտ ժողովի իսկոյն կը վերածուէր անհամար եսերու։ Բէօփէն կը բարեւէր զիրենք, Հէլմութ Շմիտթ սիրելի հայրենակիցներուն — ո՞ր հայրենակիցներուն, — կը բացատրէր երկրին ներկայ վիճակը, փերսիլի յարգելի սպառողներուն կը յանձնարարէր նոր փերսիլը, որ ոչինչով կը տարբերէր հին փերսիլէն.

Doch Krimhild sagte: «Wer unschuldig ist, der soll das auch öffentlich zeigen und vor den Augen aller Leute zu Totenbahre treten. Dann wird man schnell die volle Wahrheit erkennen.» Es grentz ans Wunderbare, und dennoch geschieht es noch heute: Wo ein mordbefleckter Mensch an den Leichnam seines Opfers tritt da bluten die Wunden von neuem, so wie es auch da geschah.

Քարշթատ աննախընթաց զեղչերու տօնօրեակ մը սկսած էր եւ գերման ազգը կը մնար անբաժանելի, գոնէ պատկերասփիւռի պաստառին վրայ։ Դիւրին չէր տարագիր հայրենակիցի մենքէն ձերբազատուիլը։ «Starving armenians»*ը կը յիշեցնէր այդ «տարագիր հայրենակիցը»։ Հայելիին մէջ նայեցաւ՝ տեսնելու համար հիւծած երեսը, որ չտեսաւ։ Պակասը անպայման գոյութիւն ունէր, բայց կը մնար ծածուկ։ Մաս կազմել այդ հսկայ մենքին, որմէ փախուստ տալ կարելի չէր։ Այդ էր ուզածը, սպառողներու մենքը։ Կեանքը զատաւորել՝* քարիէրի *պահանջներուն համաձայն, որու բարախումով ապրել տարուան այդ հրաշալագեղ եղանակներուն, որոնց ընթացքին փոխան ծաղիկներու կը ծաղկէին զեղչերը։ Մենք։ Ո՞ր մենքը։ Պարզ էր իրեն համար, որ միայն սպառողներու մենքն էր հետաքրքրականը։ Թիւրիմացութիւններու տեղի տալ չէր ուզեր։ Մի՞թէ իրենցմէ մէկը կը կարծէին զինք։ Նոյնիսկ գաղափարը անտանելի էր։ Աուշվիցէն, Թրէպլինքայէն ետք ո՛չ, չըլլալիք բան էր։ Ցեռոյ՝ շատ լաւ գիտէր զոհի եւ մեղաւորի տարբերութիւնը։*
Vielleicht wird die Ermordung meines lieben Mannes doch noch gerächt !
Ամէն անգամ, որ անխուսափելի եղաւ գործածել «մենք» բառը, մտովին աւելցուց «սպառողներս» բառը։ Մեր (սպառողներու) երկրին հիւսիսային կողմը, եւայլն։ Գրեթէ հարազատ զաւակը կը սեպուէր երկրին, գրեթէ։ Ո՛չ միայն այդ երկրին, այլեւ՝ ընդհանուր աշխարհին, քանի որ աշխարհը սպառողներու աշխարհ մըն էր։ Ամէն մարդ ենթակայ էր տնտեսական անտասան օրէնքներուն։ Հաւասարութիւն կը տիրէր ամէնուրեք, մարդկային յարաբերութիւնները ունէին նոր որակ, քանի որ աշխատաւորները, պաշտօնեաները եւ այլ խմբակներ նոր տերմինով *մը վերածուած էին «ծախսի գործօն»ի, չէզոքացնելով դասակարգային սրութիւնները։ Քիչ էին յիշուելիք բաները, որոնց կարեւորագոյնն էր կեանքի սղութեան ցուցիչը։ «Տուրք վճարողի ուղեցոյց»էն զատ՝ ուրիշ կարեւոր գիրք չկար։ Տարուան հանդիսաւոր, այսինքն՝ չմոռցուելիք օրերը յայտնի էին եւ ճշդուած ելեւմտական նախարարութեան բացայայտ եւ ճշգրիտ որոշումներով։ Ամէն ինչ բացայայտ էր եւ ճշգրիտ, կեանքը բիւրեղեայ տարածութիւն մը, հեռու՝ ամէն տեսակ անակնկալէ։*

Դաւիթ մեռաւ։

digitised by A.R.A.R.@

Խնդաց գոհունակութեամբ։ Չափուած-ձեւուած ապագայի մը տուած ապահովութիւնն էր, որ խնդալ կու տար իրեն։ Ապահովութիւն, անստուե՛ր ապահովութիւն։ Քանի՛-քանի՛ անգամներ կրկնեց այդ երկու բառերը։ Եւ կրկնելով՝ անոնց շեշտը փոխուեցաւ։ Գորովութիւն մը կը ստեղծէին անոնք իր մէջ։ Ապագան բիւրեղեայ տարածութիւն մըն էր եւ անստուեր, որովհետեւ անոր վրայ ոչ մէկ բան կար ստուեր անող։ Պարզապէս ոչինչ, բացարձակ պարապութիւն։ Կ'երազէր խիտ անտառներ, որոնք յանկարծ կը վերածուէին տարածութեան մը։ Արմատախիլ ծառեր կը շրջապատէին զինք։ Ակնթարթ մը ետք կ'անհետանային անոնք եւ ան կը մնար մի-մինակ, շըրջապատուած ոչինչով։ Արմատ պիտի նետէր՝ ամուր մը կառչելու համար նոր հողին։ Թերեւս նոր ծառեր բուսնէին իր քովը եւ ան ազատուէր առանձնութենէ։ Ձեռքը in grobem Zorn երկարեց լեցուն sprang Hildebrand zu բաժակին եւ մէկ Kriemhild. Er versetzte der Königin einen անգամէն պարպեց schweren Schlag mit dem Schwert զայն։

Մհե՛ր, Մհե՛ր, Մհե՛ր։

Բոպըրթ կոչէ զիս, ըսաւ միսթըր Սթիվընսըն, լայն ժպիտով մը։ Շեշտը կը մատնէր իր անգլիացի ըլլալը։ Բոպըրթ կոչէ զիս։ Բազմոցէն, որուն վրայ երկու հոգի կը նստէին, լսուեցաւ միսթըր Հայտի ձայնը։ Իրմէ աւելի բան չէր սպասուեր։ Կատարեալ հսկայ մըն էր եւ հազիւ տեղ կը գտնէր բազմոցին վրայ։ Տոքթոր Ճէքիլ կը լռէր եւ ամէն պատճառ ունէր լռելու։ Միսթըր Հայտ, մէկ թաթը — ձե՞ռքը — անոր ուսին վրայ դրած՝ կը քաշէր իր կողմը։ Անոր կռթնի՞լ կ'ուզէր, զգա՞լ տոքթոր Ճէքիլի մարմնին ջերմութիւնը։ Կրնար նաեւ ճիշդ հակառակը ըլլալ։ Միսթըր Հայտին երեսը անհաղորդ էր։ Բաժակները լեցնե՛նք, — գոչեց միսթըր Սթիվընսըն եւ Ճոզէֆ, ակընթարթի մը համար, մոռցաւ իր մտածումները, մոռցաւ նոյնիսկ, թէ ինքն էր տանտէրը եւ ուստի ինքը պիտի որոշէր խմելու կամ չխմելու ժամանակը։ Մեքենաբար լեցուց բաժակները։

Կենա՛ց, գոռաց միսթըր Սթիվընսըն։ Միսթըր Հայտ բոլորէն առաջ յարձակեցաւ իր բաժակին վրայ, մէկ ումպով պարպեց զայն եւ երկարեց Ճոզէֆին։

Կենա՛ց, գոռաց միսթըր Սթիվընսըն։

Բարձրաձայն կը խնդար։

ՐԱՖՖԻ ՔԷՉԱՊՃԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԵՒ ԲԱՆՆ ԷՐ...

Ի սկզբանէ էր բանն
եւ բանն էր խօսք հեզուկ՝
ուռկանին մէջ պատռած, ձկնորսներուն դալուկ:

Ի սկզբանէ էր բանն
եւ բանն էր բոց միայն,
ձկնորսներուն դալուկ՝ կեանքի վերջին նեցուկ:

Ի սկզբանէ էր բանն
եւ բանն էր տենչ, խոյանք՝
թեւերուն մէջ արեան արծիւներուն անկանգ:

Ի սկզբանէ էր բանն
եւ բանն էր երթ ու գիր՝
լեզուներուն անկիր, տեսիլներուն անհիր:

Ի սկզբանէ էր բանն,
բան էր վախճան ու ծով՝
տարածութեան ծովուն եւ հոգերուն անհով:

Ի սկզբանէ էր բանն,
բանն էր կարօտ ու սէր
եւ ծնունդի, լոյսի կայսրութիւնն էր անմեռ:

Ի սկզբանէ էր բանն,
բանն էր սկիզբն վերջին, ե՛ւ տառապանք, ե՛ւ ծին...

ՅԱՐԱԿԱՏԱՐ ԽԼՐՏՈՒՄ

Յիշողութեան բլուրներուն տակ կը շարժին
ժամանակի երկինքներուն զանգերը լուռ,
եւ սօսիներ մոխիրներէն դուրս կը թռչին՝
հազած տեսիլ, շարժում եւ հուր:

Այս է սկիզբը մեր եւ վախճանը վերջին,
այս է վախճանը մեր եւ սկիզբը կրկին.
ըսէ՛, ինչպէ՞ս հակիմ հորիզոնիդ անպարտ,
որ մեր պղտոր կեանքին սերմն է, սեմն է հպարտ:

Ի՞նչ խաղերով կու գաս՝ այսքան ճշգրիտ, պայծառ,
դուն՝ անսխալ ակունք, ես՝ տառապանք անկեանք,
դուն՝ յաղթական խոյանք, ես՝ շղթայ եւ փականք:

digitised by A.R.A.R.@

Ի՜նչ խաղերով կու գաս՝ այսքան ճշգրիտ, պայծառ,
ինչպէ՜ս, ինչպէ՜ս կու գաս, որ խառնակայտ հոգիս
քու ափերուն յանգի, անէանայ, ցնդի···

Այս է սկիզբը մեր եւ վախճանը վերջին,
այս է վախճանը մեր եւ սկիզբը կրկին.
ըսէ՛, ինչպէ՜ս հակիմ հորիզոնիդ անպարտ,
որ մեր պղտոր կեանքին սերմն է, սեմն է հպարտ:

Յիշողութեան բլուրներուն տակ կը շարժին
ժամանակի երկինքներուն զանգերը լուռ,
եւ սօսիներ մոխիրներէն դուրս կը թռչին՝
հագած տեսիլ, շարժում եւ հուր:

ԿԱՊՈՅՏ ՋՕՐՈՒԹԻՒՆ

Բոյրերով է ծաղկած աչքդ թռչուն գրգիռ,
որ երազներ ցանած եթերին մէջ վայրի՝
արդ կը բացուի քեզի···

Արեւով է յորդած շուրթդ ձկնիկ կարմիր,
որ սարսուռներէն քաղած լուսարիւնէն արի՝
արդ կը խօսի քեզի···

Ու խօսքն այդ անպագիր
դեռ այբուբեն չունի···

Երբ խաւարը հանգչի մահիճին մէջ լոյսին,
ես կը թռնեմ բառերդ նաժիշտներուն հետ իմ:
Երբ արեւը պառկի մահիճին մէջ մութին,
ես կը թռնեմ բառերդ տապետներուն հետ իմ·
տարածութեան մէջ սուտ կ'օծեմ զանոնք լոյսով,
տառապանքով, կեանքով, գիշերներով անգութ·
եւ դուն յայնժամ կ'ըլլաս լինելութեան իմ ծով,
ուր շարժումներ կու գան տառապանքէդ, կեանքէդ
եւ խաւարներ պեղող քու ծովամոյն լեզուէդ:

Դուն ծովամոյն լեզուին
կայսրութիւնն ես կապոյտ եւ զօրութիւնն անգութ:

Մ. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ն. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ

ՍԷՐ

Մեր վերմակին վրայ վարդի ցօղաթուրմ փերթեր ինկած են: Փերթ մը՝ մազերուդ մէջ. փերթ մը՝ փայտէ տախտակամածին վրայ: Մթնշաղի լոյս՝ եւ մրջիւն մը, որ փերթին ուղղութեամբ կ'ընթանայ:

Կը փորձեմ փերթը վերցնել մազերուդ խիտ խուրձին մէջէն: Քունդ չխանգարելու համար դաստակիս կը յենիմ: Դաստակս կորութիւն մը կը ստեղծէ անկողինին մէջ եւ դուն դէպի այդ կորութիւնը կը սահիս: Վերմակով կը ծածկեմ թիկունքդ եւ կը խաղամ մազերուդ հետ:

Գանգուր, թաւ մազեր: Սեւ երենոս:

Ես այդ տեսակ մազեր միայն մէ՛կ անգամ տեսած եմ: Գնչու աղջնակի պըճըլտացող սեւ աչքերուն, ժպիտին, ձիւնի պէս փայլող ակռաներուն եւ կարմիր շրջազգեստին հակադրութեանց մէջ:

Դիւթուածի պէս հետեւած եմ անոր եւ երբ չըլլայի փոքր եւ երբ աղջնակը գամռեւրով պաշտպանուած վրաններուն չմօտենար, հաւանաբար երկար ատեն քալէի անոր ետեւէն: Մինչեւ մայրամուտ-հորիզոնէ հորիզոն:

∴

Մատներով գիս կը փնտռես: Կռնակիս վրայ պահ մը կը հանդարտին անոնք. ապա՝ կը չարանան: Մատներդ կը հեռացընեմ մարմինէս եւ կրկին կ'երկարիմ քովդ: Ծոծրակիդ եւ քարձին միջեւ ըստեղծուած բացուածքէն թեւս կ'երկարեմ ներս եւ քեզ կը գրկեմ:

Տաք ես, տա՛ք, տա՛ք: Փուռէն նոր ելած հացի պէս: Այրող:

Խանձարուրէն ետք՝ կանացի առաջին

digitised by A.R.A.R.@

զգացանք: Բողբոջի թրթիռ եւ իւրաքանչիւր հպումի՝ ամբողջ մարմինը պատած սարսուռ: Տակաւին՝ նոր ծլած պղտամաց եւ տանձի պէս կարծր ծիծեր:

Դուն այդպէս չես: Գարուններուդ ամառներ յաջորդած են: Քրտնած ես յաճախ. քրտնած ես երկար: Պտուկներուդ հետ, կեանքի բան է, ուրիշներ մերթ ընդ մերթ խաղացած են, համբուրած, խածած: Դուն առաջին զգացանքին պէս չես:

Եւ մինչ կը շոյեմ քեզ, այդ փոքրիկ աղջիկը շոյելու տարփանքը կը վերապրիմ:

***

Աչ ձեռքով մատներուս շարժումներուն կը հետեւիս: Պիտի ուզէիր առաջնորդել զանոնք, և ես գիտակցելով՝ դանդաղօրէն կը խուսափիմ ձեռքէդ: Տակաւին կարգին արթնցած իսկ չես եւ այս խաղը քեզի համար բնազդական է աւելի, քան իրական: Թերեւս անկէ՛ եւ՝ շարժումներուդ յուլութիւնը:

Բայց, ի վերջոյ, կը բանես մատներս եւ շրթներուդ կը տանիս: Վտանգը միշտ առկայ է: Մատներս կրնան համբուրուիլ կամ խածնուիլ: Եւ եթէ խածնուին՝ դարձեալ սէր է: Եւ եթէ համբուրուին՝ դարձեալ սէր է:

Եւ մենք այն ատեն քանդեցինք զիրար: Ամենի ոռնոններու նման կարծեցինք իսկապէս ատել զիրար: Կրքոտ խօսքեր փոխանակեցինք: Արհամարհել ձեւացուցինք զիրար եւ բաժնուեցանք:

Մենք մե՞զ կ'ուզէինք ըլլալ: Անկա՞խ:

Բաժանումին հետ կոտտանքը ներխուժեց: Օրուան աշխատանքին պակսեցաւ կեդրոնացում, եւ գիշերուան՝ քուն: Ինչո՞ւ:

Եւ ինչո՞ւ ատելութիւնը. ինչո՞ւ արհամարհանքը. ինչո՞ւ վիրաւորական խօսքերն ու հալածանքները:

Եւ երբ դարձեալ հանդիպեցանք, այո՛ հանդիպեցանք, դարձեալ չանդրադարձանք, որ կը սիրէինք զիրար, եւ թէ՝ քանդումը տարօրէն մաս կը կազմէ սիրոյ, եւ թէ՝ կոտտանքը այլ ձեւի սքանչանք է: Այլասերա՞ծ: Թերեւս:

***

Ձեռքովդ մատներս մարմնոյդ կորութիւններուն վրայ սահեցուցիր: Տեղ-տեղ յամեցար, սեղմեցիր, խոշտանգեցիր դուն քեզ: Ուրիշ տեղեր շոյեցիր, գգուեցիր, գրեթէ համբուրեցիր դուն քեզ: Եւ երբ, ինչպէս կ'ակնկալէի, շրթներուդ տարիր մատներս, նախ՝ երկարօրէն համբուրեցիր, ապա՝ շրթներուդ մէջ սեղմեցիր զանոնք. եւ շրթներուդ մկանները զօրաւոր են. զօրաւոր, բայց ոչ այնքան՝ որքան ծնօտիդ մկանները. մա՛նաւանդ երբ մատրս ակռաներուդ մէջ կը գտնուի: Եւ ահա, այո՛, անպայման պիտի հասնի այդտեղ. որովհետեւ դուն մեղմ ես եւ վայրագ, ընտանի եւ գազանաբարոյ:

Նոյնը, հաւանաբար, կ'ակնկալես, որ ընեմ նաեւ ես: Կաշիէ սեւ ձեռնոցներ եւ դարձեալ կաշիէ սեւ համազգեստ: Ծայրերուն՝ ասեղներով փայլատակող մետաղ: Կարմիր լոյս եւ կարմիր, թափանցիկ գիշերազգեստ: Կճռտացող ակռաներ, փայլատակող աչքեր եւ մտրակի շաչիւն: Բացուող ճեղք մարմինի վրայ եւ արիւնի ցայտք: Յօտո՞ւմ: Արեան հոսիլը մարմինէն վար: Կարմիր գիշերազգեստին միախառնուիլը անոր եւ բարբ գինիի գոյնի ստեղծումը:

Եւ գինին կը ստեղծուի խաղողին ճմլումովը:

Եւ բոյսը կ'ուռճանայ պատուաստուելով, յօտումով, տերեւաթափով, հովերու եւ փոթորիկներու, անձրեւի եւ կարկուտի, ձիւնի եւ փայլատակող շանթերու մերձ ի մահութեամբ:

***

Կրնայի՛ ըսել...

Կրնայի *սատիրը*, *մազոխիստ*, *Նարկիսական* կոչել այս բոլորը: Կրնայի՛: Կըր-

նայի՛ մօր արգանդի ապահովութեան փնտռտուք կոչել բոլոր կլոր բաներու սէրերը, հեզուկ բոլոր երեւոյթներու սէրը: Ծովային լոգանքը տոփանք անուանել եւ զով սիւքի շոյանքը նարկիսական ինքնահաճութիւն: Ծլող բողբոջը երիտասարդութիւն, եւ տերեւաթափը՝ միամտօրէն մահ:

Սակայն չեմ ըսեր···

Չե՛մ ըսեր···

Եւ երբ զիս կը քաշես քեզի եւ երբ հազար աստղեր ակնարկներուս ետին կը փայլատակեն, քրտինքի հազար կայլակներ կը կազմուին կռնակիդ, կուրծքիդ, ճակտիդ, կռնակիս, կուրծքիս, ճակտիս, այդ ի՛նչ գերբնական սպառում-հանոյք, հանոյք-սպառում է: Անապատի խանձուած աւազին վրայ թափուած քարք գինի: Աւազի հատիկներուն օձանման փշշոցը իւրաքանչիւր կաթիլի հետ: Շէկ երկաթին ջուրի հպումին հետ հանած ձայնը:

Սպառիլ եւ հանոյանալ· սպառիլ եւ մահանալ· սպառիլ եւ վերապրիլ· այո՛, վերապրիլ: Սպառիլ եւ պարզապէս ապրիլ· փողոցին մէջ անփութօրէն նետուած սիկարէթի կնտին նման, հալող մոմի նման, սիրոյ նման, սիրո՛յ նման···

⁂

Եւ երբ զոհուած ես եւ յղփացած, երբ հեւքին յաջորդած է հեշտանք, երբ մարմրած աչքերդ ամէն ինչ հասկցածի, լուռ, անբացատրելի, անդր-արտայայտելիի հասունութիւնը կը զգենուն, անկողինին կակուղ ապահովութեան օրօրին կը յանձնուիս: Ճի՛շդ՝ ջուրին մէջ ծփալու նման· ճի՛շդ՝ ալիքներու մարմինիդ հետ խաղալուն նման· ճի՛շդ՝ ջուրի գաղջ հպումին շոյանքին նման:

Երբ, ի վերջոյ, կը բաժնուինք իրարմէ, յիշողութեան նման, արարչագործ ջուրի, արգանդի՝ անդորրութիւնն ու ապահովութիւնը չքած ըլլալու տպաւորութիւնը կ'ունենամ:

Յիշողութեան նման:

Բայց եւ՝ ներկայի նման· կենդանութեան խիթ:

Ես զիս կը փորձեմ ըլլալ: Դուն կը փորձես դուն քեզ ըլլալ: Անկա՞խ:

Արեւը արդէն ողողած է սենեակը: Վարդի փերթերը, արեւին տակ, իրենց ցօղաթուրմ թարմութիւնը կորսնցնելու սկսած են: Մրջիւնը գտին ինկած միակ փերթը տարած է:

Պէտք է ապրիլ, պաշտպանուիլ, դիմադրել:

⁂

Կրնայի՞, կրնայի՛ թերեւս ըսել· բարբառիլ:

Նախընտրելի է լռել· չանդր-արտայայտել:

Թերեւս՝ ներքին պայթումի կամ փրլուզումի, տագնապի կամ երանութեան մարդկային դիմագիծին վրայ անխօս կերպով պատկերուելուն նման՝ լռութիւնը աւելի արտայայտիչ է:

⁂

Բաղնիքի ցնցուղին տակ, մենք կ'օճառենք զիրար:

Ն. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ

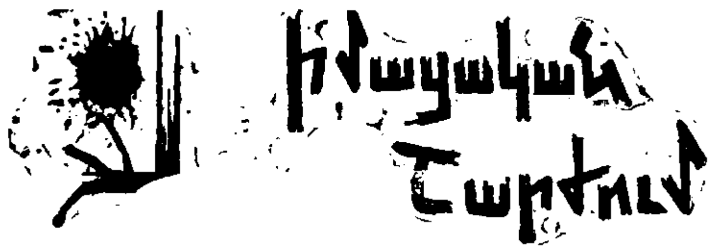

Ա. ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳԱՆՁԵՐՈՒ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆԸ

1979ի Օգոստոսէն Սեպտեմբեր, շուրջ մէկ ամիս, իբրեւ պետական հիւր գտնուեցանք Երեւան։ Մեր այս այցը կը հետապնդէր մշակութային մասնայատուկ առաքելութիւն մը, ինքնապարտադիր առաքելութիւն մը — հայրենի պետական մարմիններուն, առաջին հերթին՝ Արտասահմանի հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէութեան փոխանցել արտասահմանի մէջ ցրուած մեր մշակոյթի գանձերուն հաւաքման եւ Հայրենիքի մէջ մէկտեղման մեր ծրագիր-նախագիծը։ Ըստ մեզի, հրատապ հարց մը, որուն մէջ որեւէ յապաղում կրնայ անդառնալի եւ անդարմանելի կորուստ ենթարկել հայ մշակոյթի բեկորներէն շատեր։

Իբրեւ փրկութեան գործնական աշխատանք՝ նուէր տարած էինք շուրջ 900 կտոր ձեռագիր (երաժշտական), գիրք, մամուլ, գրացուցակ, յայտագիր, հրաւիրատոմս, օրացոյց, եւայլն, որոնք Սփիւռքահայութեան Կապի Կոմիտէութեան միջոցով փոխանցուեցան Մեասնիկեանի անուան Հանրային Գրադարանին, Մաշտոցի անուան Ձեռագրատան, Չարենցի անուան Արուեստի եւ Գրականութեան Թանգարանին, Արուեստի Հիմնարկին, Երեւանի Համալսարանին, Կոմիտասի անուան Թանգարանին, Պատմութեան Թանգարանին եւ Հայաստանի Պետական Պատկերասրահին։

Մեր հիմնական նպատակն էր Կապի Կոմիտէութեան դահլիճին մէջ խորհրդակցական հանդիպում մը ունենալ Երեւանի մշակութային հաստատութեանց — Ձեռագրատուն, Հանրային Գրադարան, Արուեստի Հիմնարկ, Համալսարան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, Պատմութեան Թանգարան, եւայլն — պատասխանատուներուն հետ՝ Կապի Կոմիտէութեան հովանաւորութեամբ եւ ներկայացնել մեր նախագիծ-ծրագիրը։ Մեր ծրագիրին հազիւ 2-3 էջերը կարդացուած կամ ներկայացուած՝ Կապի Կոմիտէութիւնը մեզի յայտնեց, թէ «էդ մենք արդէն անում ենք»։ Եւ շարունակելով՝

digitised by A.R.A.R.@

յայտնենց, թէ «գիտենք, թէ ի՛նչ են ասելու հետագայ էջերում»։ Չարամիտ չենք այնքան՝ ըսելու, թէ արեւմտահայ մշակոյթին հանդէպ գոյութիւն ունեցող վերապահութիւնն էր (չգործածելու համար աւելի ծանր բառ մը) այս հաստատումին ետին կեցող մտայնութիւնը։ Բայց փաստը արձանագրենք պատմութեան համար։

Գիտենք, թէ ի՛նչ «են անում», աւելի ճիշդը՝ ի՛նչ «չեն անում»։ Հեղինակներ եւ Սփիւռքի հայրենատէր բարեկամներ՝ պարագայական ինքնաբուխ նուէրներ կը ղրկեն իրենց հեղինակութիւններէն կամ գրադարաններէն։ Ձեռագրական մէկ-երկու նմոյշի, ասեղնագործական մէկ-երկու կտորի, հնագիտական քանի մը առարկաներու «հայրենադարձ»ը փողով եւ թմբուկով (մեր պարագային՝ նոյնն իսկ գլացուեցաւ։ Ո՛չ մէկ տողի հանդիպեցանք մեր 900 կտոր նուէրին համար) կը ծանուցանեն, մինչ համապարփակ, ծրագրուած աշխատանքով անոնց հարիւրապատիկը կարելի է փոխադրել ամէն տարի։ Հայ մշակոյթի փրկութեան գիտական, ծրագրուած, ղեկավարուած քաղաքականութիւն մը պէտք է որդեգրենք։ Մեր նախագիծը կը փորձէ հասնիլ այդ քաղաքականութեան։

Ի՛նչ «չեն անումի» փաստ մը, որպէսզի մեր հաստատումները զրպարտութիւններ չնկատուին։

1978ի Մայիսին, Հայաստան կը ներգաղթէր լիբանանահայ մտաւորականութեան ծանօթ՝ ուսուցչական, կուսակցական եւ, մա՛նաւանդ՝ հայ գիրքի ու մամուլի հաւաքման ու փրկութեան վաստակաւոր մը՝ Արտաշէս Տէր Գէորգեանը։ Մէկ ամիս ետք, Յունիսին, Կապի Կոմիտէութենէն պատուիրակութիւն մը ժամանած էր Պէյրութ։ Պատուիրակութեան պատասխանատուին հետ հանդիպում ունենալով՝ կը հաղորդէինք Տէր Գէորգեանի ներգաղթելու պարագան, արժէքաւոր գրադարան մը փոխադրելը (անձնապէս մենք ընտրած ենք փոխադրելիները եւ գիտենք, թէ ի՛նչ էին անոնք) եւ կը թելադրէինք՝ վերադարձին անմիջապէս գտնել զայն եւ դրամական որոշ վարձատրութեամբ մը գրադարանը պետութեան սեփականութիւնը դարձնել։ 1979ի Սեպտեմբերին, երբ վերայիշեալ պատասխանատուին կը յիշեցնէինք հարցը (մինչ այդ հոգին աւանդած էր Տէր Գէորգեանը, Երեւանի մէջ), տեղեակ կ'ըլլայինք, որ ո՛չ մէկ ճիգ թափուած է այդ ուղղութեամբ։ Կրնայ ըլլալ, որ մենք սխալ գիրքի վրայ ենք։ Իրենք մշակութային կոմիտէութիւն են, իսկ հայ գիրքն ու մամուլը փրկելը հակա-մշակութային գործ։

Այլ առիթ։ 1977ի Սեպտեմբերին, երբ Գահիրէ կը գտնուէինք, ցաւակցական այցի գացինք Սարուխանի ընտանեկան պարագաներուն։ Տեղեկացանք, որ Սարուխան գրաւոր փափաք յայտնած է իր արխիւը փոխանցել Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան։ Գրեթէ «բռնութիւն» բանեցուցինք ընտանեկան պարագաներուն, մա՛նաւանդ աղջկան վրայ, որպէսզի կա՛մ բընագիրները եւ կամ լուսապատճէնները (փոթոքոփի) ուղարկուին Երեւան։ Կրցանք զիրենք համոզել, որ ուշացնեն փափաքին իրագործումը։ Գրեցինք Կապի Կոմիտէութեան եւ պարզեցինք հարցը։ Սակայն վստահ ենք, որ լուրջ աշխատանք չտարուեցաւ այդ ուղղութեամբ, Սարուխանի մէկ երգիծանկարին պատճառով ցրտութիւն մը յառաջացած ըլլալով արուեստագէտին եւ իրենց միջեւ։

Երբ Կապի Կոմիտէութիւնը խուլ ձեւացաւ մեր նախագիծ-ծրագիրին, գտնուեցան պետական այլ հաստատութիւններ եւ անձեր, որոնք գրկաբաց ընդունեցին մեզ եւ առիթ տուին, որ ներկայացնենք մեր ծրագիրը իրենց անձնակազմին։

digitised by A.R.A.R.@

Առաջինը անոնց մէջ եղաւ Մաշտոցի անուան Ձեռագրատան տնօրէնը՝ Լեւոն Խաչիկեան, որ խորհրդակցական հանդիպում մը կազմակերպեց իր գրասենեակին մէջ, հաւաքելով իր անձնակազմին եւ գիտաշխատողներուն գլխաւորները — Բաբգէն Չուգասզեան (փոխ տնօրէն), Ս. Արեւշատեան, Նիկողոս Թահմիզեան, Վարդան Գրիգորեան, եւայլն, շուրջ 15 հոգի: Մեր զեկուցումն ու խորհրդակցութիւնը տեւեցին շուրջ մէկուկէս ժամ եւ հիմնականօրէն կեդրոնացան հայկական ձեռագիրներու ճակատագրին շուրջ: Մեր նախագիծ–ծրագիրի ձեռագիրներու բաժինին մէջ գտնուող մտահոգութիւնները յայտնեցինք ներկաներուն: Ուրախ ենք, որ հայ ձեռագիրներուն ոչ-մասնագէտ մը ըլլալով հանդերձ, ներկաները սիրով ունկնդրեցին մեր թելադրանքները: Տեսնելով իրենց խորունկ հետաքրքրութիւնը մեր ձեռագիրներուն հանդէպ, խոստացանք մեր աջակցութիւնը՝ հայ ձեռագիրներու հաւաքման եւ փրկութեան գործին:

Պէյրութ վերադարձին՝ անմիջապէս կարգադրեցինք, որ երաժշտագէտ եւ յօրինող հանգուցեալ Ներսէս Խուտավերտեանի գրադարանէն 23 կտոր — 7 ձեռագիր եւ 16 գիրք նուէր ուղարկուի Ձեռագրատան: Ուրախ ենք, որ յաջողեցանք այդ ձեռնարկին մէջ:

Խորհրդակցական Բ. հանդիպումը տեղի ունեցաւ Միասնիկեանի անուան Հանրային Գրադարանի տնօրէն Արամի Թիւրապեանի ընդարձակ գրասենեակին մէջ, ուր հաւաքուած էին գրադարանի 600 հոգինոց անձնակազմէն 20 հոգի, իւրաքանչիւրը՝ բաժանմունքի մը պատասխանատու: Թիւրապեանի փափաքով ներկայ էր նաեւ գրադարանին մատենագիտական աշխատանքներու հովանաւորողը՝ Ռաֆայէլ Իշխանեան: Կարդացինք 12 էջնոց ընդարձակ զեկուցում մը մատենագիտական աշխատանքներու ուղղութեան ու հայ գիրքի եւ մամուլի հաւաքման ձեւերուն շուրջ: Որոշ հարցեր, որոնք չեն յիշատակուած մեր նախագիծ–ծրագիրի գիրք *եւ* մամուլ *բաժիններուն մէջ եւ որոնք ներկայացուեցան այս խորհրդակցական հանդիպումին, կը նշենք հոս:*

Առաջարկեցինք, որ գրադարանին մէջ բացուի հայ մամուլի մշտական ցուցահանդէս *մը: Գրադարանին նոր շէնքի յաւելուածին բարձրացումով (աշխատանքները սկսած էին), հաւանաբար տրամադրելի սենեակներ ըլլան: Տրամադրելի տեղին համաձայն, մեր մամուլէն (շուրջ 3000) ընտրութիւն մը կատարել եւ ցուցադրել:*

Տարեկան ցուցահանդէս, — *կազմուած՝ տուեալ տարուան ընթացքին գրադարանին ստացած հին ու նոր հրատարակութիւններէն, ընկերացած՝ այս առիթով լոյս ընծայուած գրքոյկի մը, ուր նշուին տուեալ հրատարակութիւններուն ամբողջական ցուցակը, որպէսզի հայ գիրքով ու մամուլով զբաղող ոեւէ անձ տեղեակ ըլլայ տուեալ տարուան ընթացքին գրադարանին ստացած հրատարակութեանց, ըլլա՛ն անոնք հայաստանեան թէ արտասահմանեան: Տուեալ գրքոյկը ուղարկել մշակութային այլ հաստատութեանց, որպէսզի անոնց կապուած գիտաշխատողները, որոնք կրնան առիթ ունեցած չըլլալ ցուցահանդէսը այցելելու, գրքոյկին միջոցաւ տեղեկանան հրատարակութեանց:*

Մեր զեկուցումն ու կարծիքներու փոխանակումը տեւեցին շուրջ մէկ ժամ քառորդ:

Բարեպատեհ առիթ ստեղծուեցաւ, որ Երեւանի Համալսարանին արտասահմանեան հաղորդումներու բաժինէն ներկայացնենք մեր նախագիծ-ծրագիրը: Տեղեկանալով մեր առաքելութեան, պատասխանատուն պայման

digitised by A.R.A.R.@

դրաւ, որ այս ծրագիրը ձայնասփռուի եւ 7 վայրկեանի սահմանը լայնցնելով՝ առիթ տուաւ 11 վայրկեան խօսիլ։

Հանդիպում ունեցանք նաեւ որոշ մտաւորականներու հետ, որոնք արտասահմանի հայութեան տագնապներուն մօտէն ծանօթ ըլլալով, նաեւ տեղեակ ըլլալով մեր մատենագիտական եւ հայ մշակոյթի գանձերու հաւաքման եւ ցուցադրման մեր աշխատանքներուն, թելադրեցին ընդարձակօրէն ներկայացնել հարցը։

Հայաստանի իրականութեան ծանօթ մարդիկ գիտեն, թէ վերոյիշեալ հաստատութիւնները ուղղակի կապ չեն կրնար հաստատել եւ ստանալ անհրաժեշտ գիրքերը, մամուլը, ձեռագիրները, եւայլն։ Թղթակիցը՝ Կապի Կոմիտէութիւնն է, որուն դուռը փակ գտանք մեր ծրագիրին առջեւ։ Կը փափաքէինք, որ առնուազն ծրագիրը կարդացուէր իր ամբողջութեան մէջ. բան մը, որ դժբախտաբար տեղի չունեցաւ։

Քննադատութիւն մը չէ մեր այս գրութիւնը։ Պատմութեան եւ մեր ժողովուրդին առջեւ խիղճի պարտք մը ունինք տալիք եւ կը փորձենք հատուցանել այդ պարտքը։

ՆԱԽԱԳԻԾ – ԾՐԱԳԻՐ

Հոս ներկայացուածը պարտադիր ծրագիր մը չէ։ Որդեգրող հաստատութիւնը կրնայ, իր կարելիութիւններուն համաձայն, փոփոխութիւն մըտցնել եւ աւելի գործնական միջոցներ որդեգրել, եթէ կը կարծէ, որ անոնք հոս յիշատակուած չեն։ Զայն ներկայացնողը անոր մէջ դրած է իր միտքը, հոգին ու սիրտը եւ կը խնդրէ, որ ըստ այնմ մօտեցուի անոր, եւ բարձի թողի չըլլայ։ Ծրագիրը հիմնականօրէն ուղղուած է հայրենի պատկան մարմիններուն եւ անոնցմէ կը խնդրէ, որ ամենայն անկեղծութեամբ եւ գործելու մտադրութեամբ մօտենան ներկայացուած առաջարկներուն եւ առնեն համապատասխան քայլեր։ Արտասահմանեան մեր մշակութային հաստատութիւններն ալ կրնան որոճալ անոր մասին՝ զայն պատշաճեցնելով իրենց պայմաններուն։

Ծրագիրին իրագործման հիմնական երկու նախադրեալներն են՝

1) Իրաւ, խորունկ հետաքրքրուածութիւն արտասահմանի մեր մշակութային գանձերուն հանդէպ, ձեռագիր ըլլան անոնք, թէ վաւերագիր, գիրք, մամուլ, օրացոյց, հրաւիրատոմս, պաստառ, եւայլն։ Երբ կ'ըսենք արտասահման, պէտք է հասկնանք՝ էապէս արեւմտահայ մշակոյթի անդաստան։ Գիտակցիլ, թէ արեւմտահայոց մշակոյթի գանձերը մաս կը կազմեն հայ ժողովուրդի գանձարանին եւ նո՛յնքան արժէք կը ներկայացնեն եւ նո՛յնքան գուրգուրանքի պէտք ունին, ո՛րքան արեւելահայ եւ խորհրդահայ մշակոյթի գանձերը։

Այս իրաւ, խորունկ գիտակցութենէն եւ հետաքրքրութենէն պիտի ծնի երկրորդը.

2) Գիտական եւ ծրագրուած աշխատանք՝ այդ արժէքներուն, գանձերուն որոնումին, մէկտեղումին եւ պահպանումին համար։

Մեր նախագիծ-ծրագիրը կը նկատի մանրամասնել այս երկրորդ նախադրեալը։ Կ'առաջարկէ կրպակային հոգեբանութենէն ու քաղաքականութենէն բարձրանալ համագաղութային, համազգային եւ աշխարհակալական (բառը թող չզայրացնէ ձեզ) հոգեբանութեան եւ քաղաքականութեան։

digitised by A.R.A.R.@

Մշակութային արժէքներ, գանձեր ըսելով ի՞նչ կը հասկնանք. այլ խօսքով՝ ի՞նչ կը պարունակէ իր մէջ այս եզրը։ Նկատի ունինք մեր ձեռագիրները, վաւերագիրները (documents), *հանրային դէմքերու արխիւը (գըրող, արուեստագէտ, ազգային կամ կուսակցական գործիչ, եւայլն), գիրքեր, մամուլ, պաստառներ, ազգագրական նիւթեր, եւայլն։*

Ա. ՁԵՌԱԳԻՐ

Անցեալի մեր քաղաքական, տնտեսական, ընկերային ու մշակութային պատմութեանց հիմնական վկայարանները (թիւով շուրջ 22·000), *որոնց կէսը կը գտնուի արտասահմանի հայ եւ օտար հաստատութեանց, հայ եւ օտար անհատներու քով։*

Օտար հաստատութեանց մէջ գտնուող կամ պահուող մեր ձեռագիրներուն տէրը *պէտք է ըլլանք,* տիրանանք: *Պէտք է պահանջենք եւ ձեռք ձգենք զանոնք։ Անոնք մեր մշակութային հարստութիւններն են, մեր միտքի ու հոգիի շտեմարանները, որոնք մեր պատմութեան տխուր իրադարձութեանց պատճառով վաճառքի հանուած եւ իւրացուած են։ Զանոնք ստեղծագործող, երկնող եւ երկաթագրող ժողովուրդը այսօր ունի իր պետականութիւնը եւ տէր կ'ուզէ կանգնիլ իրեն ժառանգ մնացած պապենական թողօնին։ Այդ թողօնին տիրանալու համար, օգտագործել Ռումանիոյ արքայական թագին տուն վերադարձի պարագան՝ Միացեալ Նահանգներէն։*

Ժողովուրդներու բարեկամութեան կարգախօսը, որուն գործածութեան շատ լաւ ծանօթ են հայրենի պատկան մարմինները, օգտագործելով կրնան հասնիլ այդ նպատակին։

Ձեռագիրներուն վայրերը չենք յիշատակեր։ Յարութիւն Քիւրտեան՝ իր «Հին հայ ձեռագիրները» *յօդուածին մէջ* («Անդաստան», *Փարիզ, թիւ* 5, 1955, *էջ* 87-96) *կը յիշատակէ երկիրները եւ անոնց թուական տուեալները։ Մասնագէտները տեղեակ ըլլալու են այդ վայրերուն։ Աշխարհի բոլոր հաստատութիւններն ալ «մաղէ անցընել» եւ ցուցակը կազմել։*

Կու տանք մէկ օրինակ։

Մերձաւոր Արեւելքի Աստուածաբանական ճեմարանին մէջ (Պէյրութ) կան հայկական ձեռագիրներ (թիւով շուրջ 20)*։ Այնթէպի Գոլէճէն փոխադրուած էին Ալէփփօ Գոլէճ, իսկ* 1962-63*ին՝ փոխադրուեցան Պէյրութ։*

Հետապնդել եւ տիրանալ անոնց։ Օր մը, կրնան Ամերիկա ուղարկուիլ, մանաւանդ հիմա, երբ վերապատուելի Յովհաննէս Ահարոնեան Նախագահական պաշտօնի վրայ չէ, հանգստեան կոչուած ըլլալով։

Եթէ միջազգային օրէնքը նման տրամադրութիւններ չունի եւ գըտնըւինք անկարելիութեան առջեւ՝ պահանջելու եւ «հայրենադարձ» կազմակերպելու մեր ձեռագիրներուն, դիմել երկրորդ ձեւին — լուսապատճէնը հանել եւ միքրօ-ֆիլմ *ընել (մասնագէտներուն կը մնայ ճշդել, թէ այս երկո՞ւքն ալ պէտք է որդեգրել, թէ անոնցմէ միայն մէկը)։*

Օտար անհատներու քով գտնուող ձեռագիրներուն համար բանակցութիւններ վարել եւ համոզել, որ անոնք իրենց տրամադրութեան տակ գըտնըւող նիւթերը նուիրեն հայ ժողովուրդին՝ անոնց իրական եւ իրաւական տիրոջ։ Դժուարութեանց պարագային, գտնել հայ հարուստներ, որոնք զայն գնելով փոխանցեն հայրենիքին։

digitised by A.R.A.R.@

Գանք հայկական հաստատութեանց եւ հայ անհատներուն քով գտնըւող մեր ձեռագիրներուն։ Ունինք յեղափոխական, սակայն խորքին մէջ տըրամաբանական եւ անյետաձգելի առաջարկ մը, որ պահանջքի բնոյթ ունի։

Որեւէ հաստատութիւն, որ իր ձեռքին տակ ունի ձեռագիրներ, վաւերաթուղթեր, ժամանակաւոր տէրն է կամ պահապանը այդ թողօններուն։ Իրական եւ իրաւական տէրը հայ ժողովուրդն է։ Հետեւաբար, տուեալ հաստատութիւնը պարտաւոր է անսակարկ նուիրումով հայ ժողովուրդին վերադարձնել ա՛յն՝ որ իրն էր անցեալին եւ անհրաժեշտօրէն իրեն պէտք է պատկանի ապագային։

Ի՞նչ կը հետապնդենք այս առաջարկով։

Մեր բոլոր ձեռագիրները մէկտեղել Երեւանի Մաշտոցի անուան Ձեռագրատա՞ն (Մատենադարան) մէջ։

Ո՛չ։ Խելացի գիւղացին իր բոլոր հաւկիթները մէկ սակառի մէջ չի տեղաւորեր։ Այլ՝ քանի մը։ Այս պարագային ալ, մեր գլխաւոր ձեռագրատուներուն — Երեւանի, Վենետիկի, Վիեննայի, Երուսաղէմի, Զմմառի եւ Անթիլիասի ձեռագիրներուն միքրօ-ֆիլմերը պատրաստելով՝ հաստատութեանց թիւին համեմատ (թիւով 6), տեղաւորել միւս հաստատութիւններուն մէջ։ Բնագիրները կը մնան արդէն զանոնք պահպանող հաստատութեանց մօտ, սակայն միքրօ-ֆիլմերը կը փոխանցուին միւս հաստատութիւններուն։

Նման փորձ մը կատարուած է, սակայն անյաջող դուրս եկած։ Կ՚ենթադրենք, որ հարցը իր երկու երեսով չէ դիտուած։ Երբ Վենետիկը իր միքրօ-ֆիլմերը պիտի փոխանցէ Երեւանի Ձեռագրատան, այս վերջինն ալ պարտաւոր պէտք է զգայ նոյնը ընել։ Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան Հայկական Գործերու Մարմինը մտադրութիւն ունեցած է Վենետիկի, Վիեննայի եւ Երուսաղէմի կարեւոր ձեռագիրներուն միքրօ-ֆիլմը ընել եւ փոխանցել Հայաստան, սակայն անոնցմէ ոմանք դրականօրէն չեն ընդառաջած այս առաջարկին։ Ինչո՞ւ։ Ե՞րբ պիտի ուսումնասիրուին այդ ձեռագիրները։ Անոնց մէջ թաքնուած տեղեկութիւնները, յիշատակարանները ե՞րբ իրենց գաղտնիքները պիտի փոխանցեն մեզի։ Առանց այդ գաղտնիքներուն վերբերումին, յայտնաբերման, տակաւին երկար ժամանակ հայ բանասիրութիւնը անորոշութեան բաւիղներու մէջ կրնայ խարխափել։ Իսկ մենք պէտք ունինք լոյսի, ջերմութեան։

Գիտակից ենք, որ նիւթական հսկայական գումարի մը կը կարօտի այս ծրագիրը։ Սակայն, պէտք է նկատի առնենք, որ բանասիրական ի՞նչ յապաղումներու կը մատնուի մեր պատմութիւնը ուսումնասիրողը, անո՛ր համար, որ իրեն պիտանի ձեռագիր մը կը գտնուի այլ հաստատութեան մը մօտ։ Դեռ կան անակնկալ կորուստներու, չըսելու համար գողութեան, գողունի վաճառքի հանդիպելու պարագաներ եւ, ամէնէ՛ն աղէտալին, հրդեհի մը հաւանականութիւնը, որ կրնայ մոխիրի վերածել դարերու քրտինքով ստեղծուած մեր ձեռագիրները։ Այս տխուր կարելիութիւնները մեզ զգաստ եւ գիտակից պէտք է դարձնեն, թէ անյետաձգելի պահանջ մըն է միքրօ-ֆիլմի մեր այս առաջարկը։

Վենետիկի միաբանութիւնը թող մտաբերէ, թէ ի՞նչ աղէտ պիտի ըլլար հայութեան, եթէ ազնուասիրտ հայորդի մը կառուցած չըլլար ձեռագրատան շէնքը եւ ձեռագիրները մնացած ըլլային իրենց նախկին տեղը։ Հնատիպ գիրքերու կարգին՝ այդ ձեռագիրներն ալ զոհը պիտի դառնային լափող հրդեհին։ Այսօրուան փրկուածը կրնայ վաղուան կերը դառնալ։ Չըմոռնանք սակայն։

digitised by A.R.A.R.@

Մաշտոցի անուան Ձեռագրատան տնօրէն Լեւոն Խաչիկեանի հետ անձնական խօսակցութեան ընթացքին, արծարծեցինք մեր ձեռագիրներէն ամէնէն ծաւալունին՝ Մշոյ Ճառընտիրին *կոտորակուած վիճակը։ Գիտէինք, որ անկէ կարգ մը թերթեր կը պահուին այլ հաստատութիւններու մօտ։ Երբ հարց տուինք, թէ ինչո՞ւ չեն միացուիր մայր օրինակին, Խաչիկեան պատասխանեց.*

«Մոսկուան սիրայօժար տուաւ իր ունեցած թերթերը։ Վիեննայի միաբանութիւնը լուսապատճէնը՝ մագաղաթագոյն թուղթի վրայ՝ ուղարկեց մեզի։ Իսկ Վենետիկը չյօժարեցաւ տրամադրել իր թերթերը»։

Մայր ու զաւակ գիրքը կ՚ողբան ու կը փնտռեն, իսկ մենք կը զլանանք մեր օժանդակութիւնը։

Կը հասնինք մեր ձեռագիրներուն անաղարտ պահպանման հարցին։

Ծանօթ էինք Մաշտոցի անուան Ձեռագրատան ընդգրկած միջոցառումներուն։ Մեր ձեռագիրներուն անաղարտ օգտագործման ձեւերուն մասին կ՚ըսէինք կարգ մը թելադրանքներ։ Կը մէջբերենք ամբողջութեամբ.

«Երբ կ՚անդրադառնանք արտասահմանեան հաստատութիւններու մէջ գտնուող մեր արժէքներուն լուսապատճէնման եւ միքրօ-ֆիլմի վերածման անհրաժեշտութեան, չմոռնանք մեր սեփական անդաստանը՝ Երեւանի մէջ գտնուող մեր հաստատութիւնները։ Ո՛չ միայն ձեռագիրները, վաւերաթուղթերը, հնատիպ հրատարակութիւնները լուսապատճէնել եւ միքրօ-ֆիլմի վերածել, այլեւ՝ որեւէ՛ հրատարակութիւն կամ ձեռագիր, որմէ միայն մէկ օրինակ ունի տուեալ հաստատութիւնը։ Ինչո՞ւ։ Որովհետեւ, չեն պակսիր անխիղճ, սադիզմով *անձեր, որոնք կրնան, կամաւ թէ ակամայ, վնասել, կամ կամաւոր փճացումի ենթարկել տուեալ հրատարակութիւնը կամ ձեռագիրը։ Արժէքաւոր հրատարակութիւններու բնագիրները ուսումնասիրողին յանձնելէ խուսափիլ, անոր տրամադրութեան տակ դնելով միայն նմանահանութիւնը կամ միքրօ-ֆիլմը։*

«Որեւէ ձեւի արտայայտութիւն, որ գիրի վերածուած է, մեզի համար սրբութիւն է։ Գուրգուրանքով եւ ակնածանքով պէտք է մօտենանք միտքի այդ բեկորներուն։ Անոնց անաղարտ պահպանումը պէտք է ըլլայ մեր հիմնական պարտականութիւնը։ Եւ ասիկա՝ ո՛չ թէ տարիներու եւ տասնամեակներու, այլ՝ դարերու հեռանկարով»։

Մենք յաճախ կը դատապարտենք դարերու ընթացքին Հայաստանի վրայ արշաւող հորդաներու կատարած աւերն ու կործանումը, սակայն կը մոռնա՞նք կամ կ՚անդրադառնա՞նք, թէ անգիտակցաբար, մեր անհոգութեամբ, անփութութեամբ եւ ծուլութեամբ նոյն աւերին շարունակողներն ու մեղսակիցները կը դառնանք, մենք՝ 20րդ դարու լուսաւորեալնե՛րս։

Երբ բարձրաստիճան պատասխանատուի մը հարց կու տայինք, թէ իրենց հաստատութեան ձեռագիրները ջերմութեան ձեռնտու աստիճանի մը տակ կը պահուի՞ն, կը պատասխանէր. «Ծախսի դո՞ւռ կը բանաք մեզի»։

Այլ անհոգութիւն։ Հայ ձեռագիրներ ուսումնասիրող վանական մը, Հայաստան այցի առթիւ, գրադարանին աշխատասեղանին վրայ ձգած է կարգ մը ձեռագիրներ, որոնք օրերով մնացած են նոյն վիճակին մէջ։

Երբ հաստատութեանց եւ անձերու անուններ կը խուսափինք նշելէ, մա՛նաւանդ դատապարտելի երեւոյթներու պարագային, թող չկարծուի, թէ մեր հաստատումները երեւակայութեան ծնունդ են։ Խնայած ենք տուեալ հաստատութիւններուն եւ անձերուն։ Այլապէս, եթէ անհրաժեշտութիւն ըզգացուի, յականէ անուանէ կը նշենք անձերն ու դէպքերը։ Մեր նպատակը

digitised by A.R.A.R.@

այգեպան ծեծել չէ (թէեւ ծեծուելիք շա՜տ այգեպաններ կան, սկսեալ մեր ձեռագիրները գաղտնօրէն վաճառքի հանողներէն), այլ՝ խաղող ուտել, գիտակցիլ, որ պարտականութիւն ունինք դարերէն եկող մեր մշակութային գանձերը անաղարտ պահպանելու եւ զանոնք փոխանցելու գալիք սերունդներուն։

Բ. ՎԱՒԵՐԱԳԻՐ

Չենք կրնար թուել աշխարհի այն բոլոր դիւանատուները, ուր գոյութիւն ունին մեզի վերաբերող վաւերագիրներ։ Անուններ յիշատակելու համար պարզապէս առնենք Վատիկանի, Լոնտոնի, Փարիզի, Պերլինի, Հռոմի, Ուաշինկթընի դիւանատուները (այս անուններուն թիւը սահմանափակում չ'ենթադրեր)։ Բոլոր քաղաքներն ալ մեր «յարձակման» (մշակութային արշաւ) թիրախը պէտք է դառնան։ Պիտի ջանանք լուսապատճէնել կամ միքրոֆիլմի վերածել զանոնք։

1.— ՎԱՏԻԿԱՆ

Միջնադարէն սկսեալ, կապ ունեցած ենք Վատիկանի հետ. թերեւս, աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ ի՛նք կապ ունեցած է մեզի հետ։ Նամակներ փոխանակուած եւ պատգամաւորներ երթեւեկած են մեր եւ Հռոմի միջեւ։ Երբեմն հաւատարմութեան շինծու նամակներ խմբագրուած են։ Այդ թղթակցութենէն մաս մը լոյս տեսած է, սակայն շատ բան տակաւին կը մնայ մեզի անծանօթ։ Նոյնիսկ հրատարակուածներուն մէջ, երբեմն, վրէպներ կրնան սպրդած ըլլալ, երբեմն՝ սխալ ընթերցումներ, եւ երբեմն ալ՝ կամաւ թէ ակամայ, սխալ ենթադրութիւններ եւ մեկնաբանութիւններ։ Եթէ բնագիրները ձեռքի տակ ունենանք, շատ դիւրաւ կրնանք սրբագրումներ կատարել։

2.— ԱՆԳԼԻԱ

Անգլիոյ հետ շփում ունեցած է հնդկահայ մեր գաղութը։ ԺԷ. դարու առեւտրական եւ կայսերապաշտական ախորժակները Անգլիան (նաեւ այլ պետութիւններ) մղած է դէպի Ծայրագոյն Արեւելք, մասնաւորաբար Հընդկաստան, ուր հիմնած է Արեւելեան Հնդկաստանի Ընկերութիւնը (East India Company)։ Հայեր, գլխաւորաբար Պարսկաստանէն դէպի Հնդկաստան գաղթելով, դարձած են վաճառականներ, թարգմաններ, պետական պաշտօնեաներ, զինուորականներ, եւայլն։ Սկիզբը բախում ունեցած են Անգլիոյ շահերուն հետ, ապա՝ գործակցած Անգլիոյ։ Թանկագին վկայութիւններ եւ ակնարկութիւններ պէտք է գտնուին Անգլիոյ դիւանաթուղթերուն մէջ։ Հընդկահայ Յովսէփ Սէթ(եանց) իր «Armenians in India» գիրքին մէջ օգտագործած է անոնցմէ, սակայն տակաւին շատ բան կայ ընելիք։

Անգլիոյ արտաքին գործոց Նախարարութեան դիւանաթուղթերուն մէջ անհամար եւ անփոխարինելի տեղեկութիւններ կան հայոց ԺԹ. եւ Ի. դարերու կեանքին մասին։ Եւրոպայի հիւանդ մարդուն՝ Օսմանեան կայսրութեան, ուղղակի փրկարար, վիրաբոյժի դեր ստանձնած էր Անգլիան մինչեւ 1914ի Առաջին Աշխարհամարտը եւ 1918ի զինադադարէն ետք շարունակեց իր ուղղակի եւ անուղղակի փրկարարի դերը։ Հայոց Հարցին ուսումնասիրութեան համար, Անգլիոյ եւ այդ շրջանի մասնակից բոլոր պետութեանց

digitised by A.R.A.R.@

արխիւներն ալ իրենց թանկագին արժէքը ունին։ Այն տպաւորութիւնը չըստացուի, թէ դիւանաթուղթեր չեն տպուած կամ չեն օգտագործուած. ո՛չ, պարզապէս կ'ուզենք յիշեցնել, որ տակաւին բազմահազար վաւերաթուղթեր կան, որոնց անծանօթ ենք մենք։

3.– ՖՐԱՆՍԱ

Խաչակրութեան շրջանէն իսկ կապեր ունեցած ենք «ասպետական» Ֆրանսայի հետ, մինչեւ Կիլիկիոյ (1922) եւ Սանճաքի (1939) պարպումը։

Մանրամասնութիւններու մէջ չենք ուզեր մոլորիլ։

Յիշատակենք պարագայ մը միայն։

Ոսկան վարդապետ Երեւանցի, մեր գրաբար Աստուածաշունչին առաջին հրատարակիչը, տպագրական գործունէութիւն ունեցած է Մարսէյլի մէջ (ԺԷ. դար)։ Լուի ԺԴ.ի (Արեւ Արքային) նուիրած է Հոլանտայի Ամսթերտամ քաղաքին մէջ տպած Աստուածաշունչէն (1666ի) կաշեկազմ օրինակ մը։ Շատ հետաքրքրական պիտի ըլլար ունենալ այդ օրինակին կազմին եւ անւանաթերթին լուսապատճէնները։ Թերեւս կարելի ըլլայ մակագրութենէն յայտնաբերել Ոսկան Երեւանցիի ձեռագիրէն նմոյշ մը։

4.– ԳԵՐՄԱՆԻԱ

Մեր կապը կը սկսի նոյնպէս միջնադարէն՝ Ֆրետերիք Շիկամօրուսի օրերէն։

Տիկին Կերտա Թոփալեան, ծագումով գերմանուհի մը, որ ամուսնացած է հայու մը հետ, այդ կապերը կը տանի մինչեւ Զ. դար (փաստացի տեղեկութիւններու հիմամբ)։

1978-79*ին, երբ տիկին Թոփալեան Միւնիխ կը գտնուէր, նամակով իրմէ խնդրեցինք, որ հետաքրքրուի գերմանական արխիւներով — արտաքին գործոց նախարարութեան եւ Գերման Միսիոնարական հաստատութեան մօտ։ Կարելիութեան պարագային՝ քանի մը էջերու լուսապատճէններ բերել, կարենալ ճշդելու համար անոնց արժէքը։ Մեր թելադրութեան իբրեւ զուգանակ ունէինք տիկնոջ հետաքրքրութիւնն ու ջանասիրութիւնը, որոնց շնորհիւ, այսօր, մեր տրամադրութեան տակ ունինք Իսրայէլ Օրիի եւ Յովհան Վիլհելմի թղթակցութեանց նմանահանութիւնները՝ շուրջ* 120 *մեծադիր էջ։*

Դիմելով Պոննի պետական պատկան հաստատութեան, տիկինը կը ստանար հետեւեալ պատասխանը. «Քաղաքական արխիւը՝ հայոց վերաբերեալ (1878-1920), ունի 60 թղթածրար (իւրաքանչիւր թղթածրար կը պարունակէ շուրջ 250 էջ»)։

Տիկինը մեզի կը հաղորդէր ցաւալի երեւոյթ մը, թէ՝ «Միւնիխի Պայրիշէ Շթաց Պիպլիոթէք»էն անհետացած են հայոց ցեղասպանութեան վերաբերեալ գիրքերը։ Հրեայի՞, թէ Թուրքի հնարք։

Տեղը չէ մանրամասնելու։

Կը յիշատակենք դէպքը եւ պատկան մարմիններուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք այս ցաւոտ հարցին վրայ։

Այլ առիթով մանրամասնօրէն կ'անդրադառնանք ատոր։

Գո՛րծ ունինք կատարելիք։

digitised by A.R.A.R.@

5.— ԹՈՒՐՔԻԱ

Յիշատակենք կարեւոր պարագայ մը։ Մեր ներկան՝ ցեղասպանութենէն 65 տարի ետք՝ դեռ անոր կոտտացող վէրքը չէ գոցուած։

Թուրքին պատասխանատուութիւնը փաստելու համար կը դիմենք Մորկընթաուի, Ճէյմս Բրայսի, Թոյնպիի եւ օտար այլ դիւանագէտներու ու պատմաբաններու վկայութեանց եւ հաստատումներուն։ Թուրքը՝ վերոյիշեալ անձնաւորութիւնները կրնայ համարել եւ փաստօրէն կը համարէ իրենց ժողովուրդներուն եւ պետութեանց շահերուն ներկայացուցիչները։ Մոռացութեան տուած ենք բուն օսմանեան եւ թրքական աղբիւրները, փաստաթուղթերը՝

1) *Զարդի հրահանգները,*

2) *Թուրք մամուլին մէջ արտայայտուած՝ ցեղասպանութեան ծրագիրին գոյութիւնը ընդունող եւ Իթթիհատական* ֆլիֆը *դատապարտող յօդուածներ, որոնք «կը քնանան» նոյն տարիներու* (1918-1922) *Պոլսոյ թուրք մամուլի հաւաքածոներուն մէջ։*

Այդ յօդուածներէն ոմանք օգտագործուած են մեր պատմութեան մէջ, սակայն մեր առաջարկն է մաղել զանոնք, ճշդել մեզ հետաքրքրող կամ շահագրգռող հարցերը, լուսապատճէնել զանոնք, քլիշէով եւ թարգմանութեամբ տպել։ «Ի բերանոյ քումմէ դատեցայց զքեզ»։ Երբ թուրք ժողովուրդը տեսնէ, որ իր մտաւորականնե՛րն իսկ ընդունած ու դատապարտած են հայոց ցեղասպանութիւնը, այլեւս չի կրնար պատէ պատ զարնուիլ եւ ուրանալ արեւու լոյսին պէս յստակ *ցեղասպանութեան արարքը։*

1918-1922*ի հաւաքածոներուն պրպտումը կրնայ Պոլսոյ մէջ դժուարութեանց բախիլ։ Որոնումներ կատարել եւ ճշդել, թէ արտասահմանեան ո՞ր հաստատութիւններուն մէջ այդ հաւաքածոներէն կան եւ անոնցմէ օգտուիլ։*

Վաւերագիրներու այս անդրադարձին մէջ յիշատակեցինք կարգ մը երեւոյթներ եւ կայքեր, պարզապէս թարմացնելու եւ թանձրացեալ դարձնելու համար մեր գործունէութեան ուղեգիծը։ Պիտի չկեդրոնանանք միայն անոնց վրայ, այլ պիտի քննենք ու հանենք լուսապատճէնը մեզի վերաբերող բոլոր վաւերաթուղթերուն։ Հայոց վերաբերեալ որեւէ ակնարկութիւն կամ հաստատում՝ վկայութիւն մըն է մեզի համար։

Կիսավաւերաթուղթեր են օտար ճանապարհորդական նօթերը, որոնց միայն մէկ մասը թարգմանուած է հայերէնի։ Յիշատակենք Յովհաննէս Յակոբեանի «Ուղեգրութիւններ»*ը (Ա. հատոր, ԺԳ.-ԺԶ. դար, Երեւան,* 1932 *եւ Զ. հատոր, ԺԹ. դարի Ա. քսանամեակ* [1800-1820], *Երեւան,* 1934) *եւ Յարութիւն Քիւրտեանի՝* «Հայրենիք» *ամսագիրի մէջ լոյս ընծայած թարգմանութիւնները։ Անշուշտ, կան բազմաթիւ այլ թարգմանութիւններ ալ։ Պրպտումներ կատարել, ճշդել եւ անծանօթ մնացածները թարգմանել։*

Գ. ԳԻՐՔ ԵՒ ԱՐԽԻՒ

1) *Ապրող մտաւորականներուն հետ կապ հաստատել՝ ապահովելու համար անոնց գրադարանին եւ արխիւին Հայաստան փոխադրումը։ Այս գործը ընել անոնց ողջութեան։ Թելադրել, որ կարգաւորեն իրենց նամակները, թուագրումով՝ անհրաժեշտ լուսաբանութիւնները տան նամակներուն մէջ նշուած անձերուն, արծարծուած հարցերուն, եւայլնի մասին։ Այսպիսի աշ-*

digitised by A.R.A.R.@

խաստանքը անհուն բարիք մըն է մեր մշակոյթին, աշխատանք մը, որ կը խնայէ մեզի ե՛ւ ժամանակ, ե՛ւ սխալ ենթադրութիւններ։

2) Կազմել ապրող գրողներուն տպագրուած երկերուն ցանկը։ Նշել այդ ցանկին վրայ Միասնիկեանի անուան Հանրային Գրադարանին իւրաքանչիւրէն քանի օրինակ ունենալը (Միասնիկեանը կ՚ուզէ իւրաքանչիւրէն երկքական օրինակ)։ Այդ ցանկը ուղարկել գրողին եւ անկէ խնդրել, որ նախ ամբողջացնէ երկերուն ցանկը, եթէ պակասաւոր է, ապա՝ 3 օրինակի բարձրացնէ իւրաքանչիւրին թիւը։

Նոյն ձեւը որդեգրել մեր մեռած գրողներուն պարագային։ Փնտռել անոնց հարազատները եւ խնդրել, որ անհրաժեշտ տեղեկութիւններն ու գիրքերը հայթայթեն։

Դ. ՄԱՄՈՒԼ

Ճշդել, թէ որո՞նք եղած են աէրն ու անօրէնը, խմբագիրները, արտօնատէրը, եւայլն։ Ո՞ր տպարաններուն մէջ լոյս տեսած են անոնց թերթերը։ Ճշդել եւ հետամուտ ըլլալ, թէ ո՞ւր են վերոյիշեալ անձերը։ Եթէ մեռած են, ո՞ւր են անոնց հարազատները։ Գտնել զանոնք եւ փորձել ապահովել անոնց թերթին հաւաքածոն։ Եթէ չկայ հաւաքածոն, առնուազն՝ տրամադրելի թիւերը ձեռք ձգել։

Այս մասին մէջ յայտնենք, թէ Պոլսոյ «Ժամանակ» օրաթերթին հաւաքածոն (1908էն սկսեալ) ի պահ դրուած է Պոլսոյ պետական գրադարաններէն մէկուն մէջ։ Բանակցիլ Սարգիս Գոչի հետ եւ Հայաստան փոխադրել այդ հաւաքածոն։

Գրողներուն, խմբագիրներուն եւ անոնց հարազատներուն արխիւներն եւ հասցէներուն ճշդումին մէջ իրենց թանկագին օժանդակութիւնը կրնան բերել մեր առաջնորդարանները, եկեղեցիները եւ ազգային այլ հաստատութիւններն ու կազմակերպութիւնները։

Ե. ՕՏԱՐ ՄԱՄՈՒԼ

Օտար մամուլին մէջ լոյս տեսած հայոց վերաբերեալ բոլոր յօդուածները մէկտեղել Հայաստան։ Ինչպէ՞ս։ Իւրաքանչիւր երկրի մէջ ապրող հայրենասէր հայոցմէ ոմանց թելադրել, որ իրենք բաժանորդ ըլլալով տեղական թերթի մը, պահեն բոլոր այն թիւերը, որոնք հայութեան մասին տեղեկութիւններ ունին հաղորդած։ Կարեն առնել յօդուածը եւ թերթին անունը, ամսաթիւը, թիւն ու էջը արձանագրեն եւ տարուոյն վերջը փոխանցեն Հայաստան։

Երբ կը խօսինք օտար մամուլին մասին, պէտք չէ մոռնանք անոնց նախկին գրութիւնները։ ԺԹ. դարէն սկսեալ՝ անհամար յօդուածներ լոյս տեսած են մեր մշակոյթին ու պատմութեան զանազան երեսներուն մասին՝ դրական թէ ժխտական։ Այդ բոլորը գտնելու եւ լուսանկարելու պարատուորութիւնը պէտք է զգանք։

Մեր նախկին աշակերտներէն մէկը մեզի ուղարկած է «Նիւ Եորք Թայմզ»ի հաւաքածոներուն մէջ գտնուող հայոց վերաբերեալ յօդուածներուն լուսապատճէնները (1877 Յունիս 5էն սկսեալ)։

digitised by A.R.A.R.@

Զ. ՊԱՍՏԱՌ ԵՒ ԱՐՁԱՆ

1) *Պատրաստել արտասահմանեան թանգարաններու մէջ (օտար եւ հայ) գտնուող հայ նկարիչներու գործերուն ցանկը։ Լուսանկարել այդ պաստառներն ու արձանները եւ տեղաւորել տուեալ նկարիչին եւ արձանագործին թղթածրարին մէջ։*

2) *Օտար եւ հայ անհատներու հաւաքածոներուն մէջ գտնուող նկարներն ու արձանները ցուցակագրել, լուսանկարել եւ դնել նոյն թղթածրարներուն մէջ։*

Է. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐ

Անունը կարեւոր չէ։ Կարելի է զայն կոչել մարմին, կորիզ, բջիջ, եւայլն։ Կարեւորը իր կատարելիք գործն է։

Մշակոյթի գանձերու ճշգումին եւ հաւաքման (անցեալ, ներկայ եւ ապագայ) գործին համար՝ արտասահմանի մէջ ստեղծել, յառաջացնել մշակութային կորիզներ, որոնք խսկապէս աշխատին եւ ոչ թէ հայրենիքի անունը չահագործելով՝ իրենց գիրքերը ամրացնեն։

Դժբախտաբար, մեր մշակութային արժէքներուն մէկտեղումը ձգուած է պատահականութեան։ Գրեթէ գոյութիւն չունին մշակութային կազմակերպուած մարմիններ, որոնց հիմնական նպատակը ըլլար այս ծրագիրով ընդգրկուած մշակութային լայնածիր գործունէութիւնը։ Պէյրութի մէջ ստեղծուած է կորիզ մը, որ քանի մը հանդիպումներէ ետք՝ դադրած է։ Փարիզի մէջ մեզի ծանօթ է Հայկական Ժառանգութեան Պահպանութեան Կոմիտէն, որ կը գործէ հիմնականօրէն ձեռագրական, հնագիտական եւ նկարչական մտահոգութիւններով։ Զունի մեր ներկայացուցած համապարփակ ծրագիրը։ Առ ի չգոյէ լաւագոյնի, եղածն խսկ գնահատելի ճիգ մըն է, սակայն անբաւարար, ըստ մեզի։

Մեր ըմբռնումով՝ մշակութային լայնածիր գործունէութեան լծուած աշխատանոց մըն է Հալէպի Վիոլէթ Ճէպէճեան գրադարանը։

Հայ տպարաններու հետ կապ պահել եւ անոնց թելադրել, որ հայերէնով որեւէ հրատարակութենէ, նոյնիսկ սովորական հրաւիրատոմսերէ ո-րոշ թիւով (թիւը ճշդելի ըստ Հայաստանի հաստատութեանց պահանջքին) օրինակներ պահել Հայաստանի համար։ Երբեմն հրաւէր տալ տպարանատէրերուն, որ Հայաստան այցելեն, այսպէսով զօրացնելով կապը։

Ուշէնգի ամուր հիմերու վրայ դրուի այս աշխատանքը, լաւ կ'ըլլայ, որ Կապի Կոմիտէութենէն ուեէ մէկը քաղաք մը այցելելու առեն, խորհրդակցական հանդիպումի մը հրաւիրէ հայ տպարանատէրերը եւ վերոյիշեալ առաջարկը փոխանցէ անոնց։

Դիտմամբ ըսինք հայ տպարանատէրերը, որովհետեւ հազուադէպ է, որ օտար տպարաններու մէջ հայ հրատարակութիւն ըլլայ։

Երբ այս մեթոտը որդեգրուի, արդէն մամուլ, գիրք, յայտագիր, տոմսակ, եւն.՝ ինքնաբերաբար կը հաւաքուին։ Եթէ կարելի չըլլայ տեղական բջիջ ստեղծել, կարելի է Կապի Կոմիտէութենէն տարին անգամ մը ղրկել մէկը, որ հաւաքէ այդ բոլորը եւ Հայաստան փոխադրէ։ Կը գրուի տպարանատէրերուն, որ հաւաքուած նիւթերուն առանձնումը պիտի ըլլայ մեր կողմէ։

digitised by A.R.A.R.@

Ը. ԽՈՐՀՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ

Հայ մշակոյթին զանազան հարցերուն լուծման հեռանկարով՝ քանի մը տարին անգամ մը պէտք է մէկտեղել տուեալ ճիւղի մը հայաստանեան եւ արտասահմանեան մասնագէտները, որպէսզի մտքերու փոխանակում ունենան եւ փորձեն գալ որոշ եզրակացութիւններու։

Կնճռոտ հարցեր շատ կան։ Յիշատակենք երկուքը.

1) Մամուլ — *Յստակ սահմանում մը կամ յղացք մը գոյութիւն չունի։ Վերջին 20ամեակին, որոշ պարբերականութեամբ լոյս տեսնող հրատարակութիւններ սկսան մամուլ նկատուիլ։ Խառնարան մըն է, որ այսօր գոյութիւն ունի մեր մամուլի մատենագիտութեան մէջ։ Պէտք է փարատել այդ մշուշը։*

2) Հայոց լեզուի բառարաններուն մէջ օտար բառերու նշման կամ յիշատակման հարցը — *Այդ բառերը պարսկական ըլլան, թրքական թէ արեւմտա-եւրոպական։ Մենք ունինք յստակ տեսակէտ։ Ճիշդ է, որ անոնք ունին քաղաքացիական իրաւունք մեր լեզուին մէջ, սակայն, ունին երկրորդ, երրորդ կարգի իրաւունք, եւ ըստ այնմ պէտք է վարուիլ անոնց հետ։ Կա՛մ պէտք է լոյս ընծայել օտար բառերու եւ օտարաբանութիւններու յատուկ բառարան, եւ կամ՝ եթէ կ'ուզուի նոյն բառարանին մէջ մուծել, անջատել մայր բառարանէն եւ տալ յաւելուածի բաժինին մէջ։ Անոնք խորթ զաւակներ են եւ, հետեւաբար, իրաւունք չունին հարազատ զաւակի վերաբերումին արժանանալու։*

Կան ասոնց նման բազմաթիւ հարցեր, որոնք կրնան իրենց լուծումը գտնել խորհրդակցական հանդիպումներով։

ՎՍՏԱՀՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑ

Կայ հիմնական հարց մը, որմէ կախում ունին այս ծրագիրին իրագործման կարգ մը կէտերը։ Հայ ժողովուրդը վստահութիւն պէտք է ունենայ իր ազգին առաջնորդներուն եւ հաստատութիւններուն վրայ. կամ շրջելով ձեւը ըսենք. ազգին առաջնորդներն ու հաստատութիւնները պէտք է վստահութիւն ներշնչեն։ Հայ մարդը պիտի գիտնայ, որ իր նուիրած մշակութային որեւէ արժէք՝ հոգածութեամբ, բծախնդրութեամբ եւ գուրգուրանքով պիտի պահուի, հակակշիռի ենթարկուի՝ որդի, խոնաւութեան, փճացումի եւ, մա՛նաւանդ՝ գողութեան դէմ։ Օրինակ, Պէյրութի մշակութային կարեւոր հաստատութիւններէն մէկէն անյայտացած է Վեր. Եղիա Քասունիի Կիլիկիոյ պատմութեան վերաբերեալ մէկ կարեւոր ձեռագիրը։ Զայն գտնելու ամէն ճիգ՝ ապարդիւն անցած է։ Եթէ առնուազն յստակատեսութիւնը ունենային լուսապատճէնը հանած ըլլալու, այսօր ողբալու պատճառ պիտի չունենայինք։

Դեռ չենք յիշատակեր Երուսաղէմի ձեռագիրներուն վաճառքի պարագան (Լոնտոնի Սոթպի հաստատութեան մէջ կատարուելիք, որուն ողբերգութիւնը խնայուեցաւ մեզի՝ հայ ժողովուրդի միահամուռ ընդվզումին եւ հայ ազգայիններու նիւթական միջոցներուն շնորհիւ)։

Կան, անշուշտ, անյայտացման կամ փճացման անխուսափելի պարագաներ։ Պետական օտար հաստատութիւններու պարագային իսկ, երբ խիստ

digitised by A.R.A.R.@

հակակշիռ գոյութիւն ունի՝ վանտալական արարքները հաստատուած իրողութիւններ են։

Սակայն հայ ժողովուրդը իր հոգիին խորը պիտի ունենայ այն հաւատքը եւ վստահութիւնը, թէ իր մշակութային առաջնորդներն ու հաստատութիւնները անհրաժեշտ ըմբռնողութիւնն ու հակակշիռը կը գործադրեն, նուազագոյնի իջեցնելով արկածները, հրդեհի, գողութեան եւ վաճառքի պարագաները։

Այս համոզումն ու վստահութիւնը անհրաժեշտ են։ Այլապէս, մարդիկ պիտի նախընտրեն իրենց բնակարաններուն մէջ պահել և օր մըն ալ՝ իրենց զաւակներուն անգիտութեան, տգիտութեան պատճառով, կամ հայութենէ ուծացումով՝ պիտի թափուին աղբանոց, պիտի ծախուին հնավաճառի մը եւ մտնեն օտար հաստատութիւններու, թանգարաններու կամ գրադարաններու մէջ, հայութեան համար «կէս մը կորսուած»ի վիճակ ստանալով։

Այս տխուր հաւանականութիւններէն խուսափելու համար, հայութեան բոլոր ուժերն ալ զօրաշարժի պէտք է ենթարկել։ Իւրաքանչիւր հայ պարտաւոր է իր լուման նետել այս սրբանուէր գործին գանձանակին մէջ։ Ազգին ղեկավարութիւնը պէտք է նուիրաբերէ իր ժամանակն ու կորովը մշակութային այս լայնածիր, համապարփակ ծրագրին, գրողը՝ իր գիրքն ու արխիւը, նկարիչը՝ իր պաստառը, հայ հարուստը՝ իր նիւթական օժանդակութիւնը։

ՄԵՐ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՃԻԳԵՐՆ ՈՒ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Գործնականապէս իրագործած ենք այս նախագիծ–ծրագիրին առաջադրանքները։ Եթէ կ'ուզէք՝ գործնական փորձառութենէն բարձրացած ենք տեսութեան։ Այս ծրագիրը ձեզի ներկայացնող «սեւ աշխատաւոր»ը տարիներէ ի վեր զայն գործադրած է՝ ափ առնելով ընտանիքներու դուռները, բարձրանալով անոնց ձեղունները կամ իջնելով խորխորատ (ինչպէս մա՛նաւանդ Սարուխանին պարագային, ուր գտած է արխիւային նիւթեր՝ Շահան Պէրպէրեանի վերաբերեալ), ի խնդիր թուղթի կտորի մը, որ կրնայ մեր մշակոյթին մէկ երեսը լուսաբանել։ Տաս անգամ Պոլիս գացեր է (վերջինը՝ 1978ին, Պէյրութի Հոկտեմբերեան դէպքերուն նախօրեակին), մեր մշակոյթին մէկ բեկորը փրկելու համար։ Ափ առած է մեր տպարաններուն դուռները՝ տոմսակի կտոր մը կամ յայտագիր մը մուրալու համար։

Արդի՞ւնքը այս յոգնաջան աշխատանքին — աներեւակայելի ճոխ հաւաքածոյ մը՝ ուսուցիչի վտիտ ամսականին տեսանկիւնէն դիտուած։

Մեր հաւաքածոն կամ գրադարանը կը պարունակէ.

1) Հնատիպ — 1660էն 1850, շուրջ 1000 կտոր, զոր նպատակ ունինք ցուցադրել 1981ի ընթացքին։

2) Մամուլ — առաջին «Ազդարար»էն (1794–96) սկսեալ մինչեւ մեր օրերը, նմոյշներ, թիւեր, տարեկան եւ երբեմն ալ ամբողջական շարքեր։ Ունինք նմոյշներ, որոնք աշխարհի մէջ թերեւս փրկուած միակ օրինակներն են։ Օրինակ, Անդրանիկ Ծոանէսրուի Huĭs (Յոյս) լատինատառ հայերէնով թերթին Ա. տարուան Ա. թիւը (1884 Յունուար 4)։ Այս թերթէն գոյութիւն ունի Վիեննայի մատենադարանին մէջ միայն, այն ալ Երդ թիւէն սկսեալ։

3) Արխիւային Նիւթեր — ԺԹ. եւ Ի. դարու գրողներու նամակներ, տպուած կամ անտիպ յօդուածներու բնագիրներ, շուրջ 500 կտոր։ Անոնց մէջ

digitised by A.R.A.R.@

կան՝ Յ. Օշական, Ե. Օտեան, Ս. Վրացեան, Ն. Սարաֆեան, Սօս Վանի, Արմէն Սեւան, եւայլն։

4) Մակագրուած գիրքեր — *շուրջ 200 կտոր, որոնց մէջ կան մակագրութիւններ Խրիմեան Հայրիկէն, Ռ. Պէրպէրեանէն, Սրուանձտեանցէն, Յ. Հինդլեանէն, Ծերենցէն, Զօպանեանէն, եւայլն։*

Միքայէլ Միանսարեանցէն (հայկական գիտական նոր մատենագիտութեան առաջին մեծ ներկայացուցիչը) ո՛չ մէկ ձեռագիր նմոյշ գոյութիւն ունի Երեւանի Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին մէջ (փաստեցինք ասիկա)։ Իսկ մեր մօտ կայ իր «Կոմբի» *գիրքը, ուր մակագրուած է.* «Հ. Սարգիս վարդապետ Թէոդորեանին անկեղծ յարգանօք նուիրում է Մ. Միանսարեանց: Յունիս 1868 թ. Ս. Պետերբուրգ»։

5) Տպուած եւ անտիպ գիրքերու բնագիրներ — *Օրինակ, ձեռքի տակ ունինք Գրիգոր Օտեանի մէկ անտիպ վիպակը՝* «Անծանօթի մը հետ խօսակցութիւններ», 87 *էջ*։

6) Հայ գրականութիւն — *Սովորաբար առաջին տպագրութիւններէ կազմուած. օրինակ, Խրիմեան Հայրիկ, Գարեգին եպս. Սրուանձտեանց, Յ. Պարոնեան, Մ. Պէշիկթաշլեան, Զօպանեան, եւայլն։*

7) Անտիպ լուսանկարներ։

8) 50ի շուրջ քարտէս։

9) Հին ձեռագիրներ եւ պատառիկներ։

10) Հրաւիրատոմսեր եւ յայտագիրներ, *եւայլն*։

Արխիւային որոշ նիւթեր լոյս պիտի տեսնեն մեր խմբագրութեամբ հրատարակուելիք Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան նախաձեռնութեամբ վերակենդանացած «Հասկ հայագիտական տարեգիրք»*ին (Նոր շրջան, Ա. տարի) մէջ։*

Անցեալ տարի, մեր Հայաստան այցելած միջոցին, կ'ուզէինք խորհրդակցիլ Մշակութային Կապի Կոմիտէութեան հետ՝ մեր հաւաքածոյին մասին։ Մեր նախագիծ-ծրագիրը (զոր Կոմիտէութիւնը չբարեհաճեցաւ ունկնդրել) կը վերջացնէինք հետեւեալ մտահոգութիւններով (կը մէջբերենք բառ առ բառ).

«Եւ իր հաւաքած նիւթերէն մասնիկ մը (900 կտոր), կ'ըսենք մասնիկ, որովհետեւ ամբողջութիւնը աներեւակայելի զանգուած մըն է, անհատական միջոցներու տեսանկիւնէն դիտուած, բերած է նուիրելու հայրենիքի պատկան մարմիններուն։

«Ու տակաւին, 50ի սեմին չհասած՝ մտահոգ է այդ հաւաքածոյին ճակատագիրով։ Կը հաւատայ, որ նման հաւաքածոյ մը պէտք չէ սեփականութիւնը մնայ անհատի մը։ Այդ հաւաքածոյին կարելի կորուստը կամ փճացումը չէ (ինչ որ շատ կարելի է Լիբանանի ներկայ քաղաքացիական պատերազմին պատճառով), որ կը մտահոգէ զինք, այլ՝ այն տեսլականը, թէ հաւաքուած նիւթերը պէտք է մէկտեղուին հայրենիքի մէջ, որպէսզի անոնցմէ գալիք մէկ տկար շողն իսկ կարենայ լուսաւորել եւ լուսաբանել մեր մշակոյթին մէկ մութ երեսը։

«Հայրենի կառավարութեան պատկան մարմիններուն կը մնայ այդ հաւաքածոյին ճակատագիրով զբաղիլ»։

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՄԱՊԱՐՓԱԿ ԾՐԱԳԻՐ

Այլեւս ժամանակը անցած է կարկտան կարգադրութիւններու եւ գործելակերպերու։ Պէտք ունենանք համազգային, համագաղութային տեսլական եւ համապատասխան ծրագիր եւ գործելակերպ։ Իւրաքանչիւր գաղութ մասնիկ մըն է եւ ո՛չ թէ ամբողջութիւն մը։ Ամբողջութեան համար հայրենիքի ու Սփիւռքի անվերապահ գործակցութիւնը անհրաժեշտ է ու անյետաձգելի։ Պէ՛տք է սկսին ազգային խորունկ իմաստ ունեցող, մեր պատմութեան անհրաժեշտ ատաղձը հայթայթող եւ այդ պատմութեան գիտական վերլուծումը պայմանաւորող մշակութային գանձերու հաւաքման, պահպանման եւ օգտագործման այս սրբազան գործին։

Մեր ժողովուրդին իրաւ առաջնորդները գործ ունին կատարելիք։ Եւ այդ գործին կատարումով պայմանաւորուած է իրենց ներկայ փառքին ապահովումը եւ ապագայ սերունդներուն երախտիքը։ Այլապէս, նզովքը անխուսափելի է։

Ազգ, հայրենիք, մշակոյթ բառերը շրթնային ըլլալէ պէտք է դադրին եւ դառնան հոգիին խորէն բխող եւ հոգիներուն գացող երեւոյթներ, որպէսզի ազդեն եւ ուծացումէ փրկեն մեր ժողովուրդը։

Խօսքը դատարկ է՝ առանց գործի։

Կը լսենք, թէ Մշակութային Կապի Կոմիտէութիւնը Լիբանանի համար ստեղծած է մարմին մը, որ արդէն Պէյրութ ժամանած է։ Ահաւասիկ պատրաստ ծրագիր մը՝ գործադրութեան դրուելու համար։

Առիթ չստեղծենք, որ ազգը իր վստահութիւնը կորսնցնէ իր առաջնորդներէն։ Վա՜յ այն ատեն։ Եւ որպէսզի չկորսուի այդ վստահութիւնը, փրկարար գործ պէտք է, որուն մէկ ազդակը կը կազմէ հայ մշակութային արժէքներու հաւաքման վերաբերեալ հոս ներկայացուած նախագիծ-ծրագիրը։ Օրօրներով չքնանանք, մա՛նաւանդ չքնացնենք մեզի յանձնուած ազգին զաւակները։

Հայ մշակոյթն է, որ պիտի պահէ Ե՛ւ Հայաստանի, Ե՛ւ Խորհրդային անծայրածիր տափաստաններու, Ե՛ւ Սփիւռքի տարածքին վրայ տարտղնուած ու կտորտուած հայութիւնը։ Համազգային գործաշարժ՝ համազգային տեսլականի մը ուղղուած — հայ մշակոյթին ամբողջական դիմագիծին յայտնաբերումն ու յստակացումը, այդ դիմագիծին մեծութեան (արժէքի տեսակէտէն) ճշդումը եւ այդ մեծութենէն մակաբերուած ու զգացուած հպարտութիւնը, որ թերեւս անհրաժեշտ ներշնչման առաջին աղբիւրն է օտար հորիզոններու տակ հասակ նետող մեր սերունդներուն հայապահպանման համար։

Մաշտոցեան ոգին, հո՛ւրը պէտք է կլանէ մեզ, դառնայ մեր մտասեւեռումը, որպէսզի ճանչնանք մենք մեզ, մեր հոգին։

Այս աշխատանքէն ետք պիտի գրուի հայ մշակոյթին ճշմարիտ համաշխարհային բազմաճակատութեան *գիտական ծաւալուն գործը, որ պիտի ըլլայ ներշնչման աղբիւր, հայապահպանման լծակ։*

Աւետարանը կ՚ըսէ. «Որ ականջս ունի լսելոյ՝ լուիցէ»։ *Իսկ մենք կ՚աւելցնենք.* «Որ տեսիլս եւ կամս ունի գործելոյ՝ գործիցէ»։

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ

ՄԻԽԱՅԻԼ ՇՈԼՈԽՈՎԻ «ԽԱՂԱՂ ԴՈՆ» ՎԷՊԻ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԸ

Արդի խորհրդային ռուսական գրականութեան հետ թէկուզ եւ հարեւանցի ու մակերեսային ծանօթութիւն ունեցող իւրաքանչիւր ոք չի կարող լսած չլինել Միխայիլ Շոլոխովի գոնէ անունը։ Որովհետեւ Շոլոխովը թէեւ ժամանակին նաեւ քննադատուել է ինչ-ինչ կապակցութեամբ, նա աւելի շատ գտնուել է տիրող իշխանութիւնների հովանաւորութեան տակ, աւելի քան փառաբանուել եւ հռչակաւոր դարձուել։ Նա միակ խորհրդային գրողն է, որը գրականութեան գծով Նոբելեան մրցանակի դափնեկիր է դարձել խորհրդային վերին իշխանութիւնների հաւանութեամբ, ուստի եւ հանդիսաւորութեամբ Ստոկհոլմ ժամանել ու իր բաժին դրամին եւ փառաթղթերին տէր դարձել։

Դրանով հանդերձ, երբ աչքի առջեւ ենք բերում նրա «գրական արտադրանքը», տեսնում ենք, որ այն շատ քիչ է՝ հեղինակի վայելած համբաւի համեմատութեամբ։ Այսպիսի դէպքերում է, որ ժողովրդական խօսքն ասում է՝ «անունը կայ, ամանումը չկայ»։ Եթէ ասուածին աւելացնենք, որ Շոլոխովի գրածների ամենակարեւոր մասը վէճի նիւթ է ծառայում 50 տարուց ի վեր, պարզ կը դառնայ, թէ որքան խախուտ հիմքերի վրայ է կառուցուած նրա համբաւն ու փառքը։ Խօսքը վերաբերում է Շոլոխովի «Խաղաղ Դոն» *4 հատորանոց վէպի շուրջ-գոյութիւն ունեցող առեղծուածային վարկածներին։*

Բայց այդ վէպին ու առեղծուածին անդրադառնալուց առաջ՝ աւելորդ չէ մի քանի կենսագրական տուեալներ հաղորդելը։

Միխայիլ Ալեքսանդրովիչ Շոլոխովը ծնուել է 1905 *թ. Մայիսի* 24*ին, Դոնի երկրամասի Կրուժիլին գիւղում։ Հայրը պաշտօնեայ էր, իսկ մայրը՝ կէս-կոզակուհի։ Մինչեւ* 1918 *թուականը, Շոլոխովը յաճախել է գիմնազիա։* 1922*ի վերջից մինչեւ* 1924*ի Մայիսը՝ զանազան պատահական գործերով է զբաղուել Մոսկուայում, որտեղ եւ թերթերում տպուել են* 18*ամեայ Շոլոխովի առաջին գրական փորձերը։ Այնուհետեւ նա վերադարձաւ ծննդավայր եւ* 1926*ից մինչեւ հիմա ապրում է իրերի բերմամբ հռչակաւոր Վեշենսկայա գիւղաքաղաքում։*

1926*ին լոյս են տեսել Շոլոխովի պատմուածքների առաջին երկու փոքր ժողովածուները։* 1928–1940 *թուականներին տպուել է նրա* «Խաղաղ Դոն» *վէպը։* 1932*ին, ընդհատելով այդ վէպը, նա գրեց մի այլ՝* «Հերկած խոպան» *վէպը կոլտնտեսային իրադարձութիւնների շուրջ, դա եւս չաւարտելով։* («Հերկած խոպան»*ի առաջին հատորը ժամանակին՝* 1933*ին, անմիջապէս լոյս տեսաւ հայերէն՝ Մկրտիչ Արմէնի թարգմանութեամբ)։ Պատերազմի ժամանակ* «Պրաւդա»*յի թղթակից էր, երբ սկսեց մի երրորդ վէպ՝* «Նրանք կռւում էին հայրենիքի համար»*։ Շոլոխովին է պատկանում եւ* «Մարդու ճակատագիրը» *վերնագրով*

digitised by A.R.A.R.@

ու այնքա՜ն յեղյեղուած պատմուածքը։ Նրա «հրապարակախօսութեան» մարգարիտներն են համարւում պատերազմական տարիների յօդուածները, որոնք աչքի են ընկնում «ատելութեան գիտութիւնը» մշակելու եւ զարգացնելու ասպարէզում, համապատասխան պատգամներով ու ոգով։ 40ական թուականների վերջին, Շոլոխովը վերամշակեց «Խաղաղ Դոն»ը, յարմարեցնելով ստալինեան նոր պահանջներին, դուրս հանելով որոշ մասեր, մա՛նաւանդ կոզակների ինքնավարական շարժման վերաբերեալ։ Վէպը վերջնական ձեւ ստացաւ 1953 թուին։ 1959ին, 27 տարուայ ընդհատումից յետոյ, աւարտեց «Հերկած խոպան»ը։ 1965ին՝ Շոլոխովին շնորհուեց գրականութեան գծով Նոբելեան մրցանակ։

«Խաղաղ Դոն»ը Դոնի կոզակների կեանքը ներկայացնող վէպ է, որն ընդգրկում է 1914–22 թուականների ժամանակաշրջանը։ Դա փաստօրէն մի ընտանիքի պատմութիւն է, յարակից հասարակական իրադարձութիւնների շրջանակում։ Վէպի մեծագոյն առաւելութիւնն այն է համարւում, որ գործող անձինք «սեւ» եւ «սպիտակ», իսկ խորհրդային ըմբռնումով՝ «կարմիր» ու «սպիտակ» բեւեռացման սկզբունքով չեն ներկայացւում, այլ՝ կենսական ու հոգեբանական հաւաստիութեան որոշակի նշաններով, ինչ որ չի համապատասխանում կոմունիստական գրականութեան պարտադիր պատուիրաններին։ Եւ ահա վէպի հենց այդ առաւելութիւնն էլ ու, մա՛նաւանդ՝ վէպը գրելու ժամանակ հեղինակի ունեցած տարիքը կասկած յարուցեցին, որ եղածը այս կամ այն ձեւի գրագողութիւն է եւ վէպի հեղինակը Շոլոխովը չէ։ Եւ քանի որ կասկածը մնում էր կասկած, իսկ ճշմարտութիւնը պարզելն անհնարին էր, սկզբից եւեթ տարածուեցին զանազան շշուկներ, իսկ հետագայում էլ գրուեցին այլեւայլ ուսումնասիրութիւններ այդ հարցի շուրջ։

Ահա այդ առեղծուածային հարցի շուրջ եղած արտայայտութիւնների ժամանակագրական պատմութիւնն է այս յօդուածի նիւթը։

Այստեղ պէտք է շեշտել, որ իմ նպատակն է գրաւոր աղբիւրներում փըռուած ցանուցիր տեղեկութիւնները ամփոփել եւ ընթերցողին հասցնել, այլ ոչ թէ իմ կողմից նոր քննութիւն բացել եւ եզրակացութիւններ հրամցնել։ Ես գիտեմ, որ աշխարհում լինում են թէ՛ կեղծիքներ ու գրագողութիւններ եւ թէ գրպարտութիւններ, այլեւայլ մակարդակներով։ Ուստի՝ արդար չի լինի կտրուկ դիրք ճշդել մի հարցի շուրջ, որի միայն արձագանգներն են ինձ հասել, այլ ոչ թէ բուն փաստական մանրամասնութիւնները։ Բայց այս վերապահութիւնը չի խանգարում, որպէսզի հարկ եղած դէպքում նաեւ կարծիքներ յայտնուեն ու լուսաբանութիւններ լինեն որոշակի դիրքերից։

Շոլոխովի ասելով, ինքը «Խաղաղ Դոն»ի վրայ սկսել է աշխատել 1925 թուականից, երբ քսան տարեկան էր։ Եւ ահա, 1927 թուի վերջին, նա վէպի առաջին երկու հատորների ձեռագրերն ուղարկեց Մոսկուայի «Օկտեաբր» գրական հանդէսին։ Առաջին հատորը (1–3 մասերը) հանդէսում տպուեց 1928ի գարնանը, որին յաջորդեց եւ երկրորդը։ Դժուար չէ հաշուել, թէ այն ժամանակ քանի տարեկան էր Շոլոխովն ինքը։ Եւ հենց դա տարակուսանքներ յարուցեց թէ՛ խորհրդային երկրի ներսում եւ թէ, մա՛նաւանդ՝ արտասահմանում։

Մարդիկ զարմանում էին, թէ ինչպէ՞ս կարող է 4 դասարանի կրթութիւն ունեցող մէկը այդ տարիքում երկու տարուայ մէջ այդպիսի կոթողային գործ կերտել։ Իսկ արտասահման ապաստանած երբեմնի կոզակ զինուորականները գտնում էին, որ կոզակական կեանքի ու պատերազմական իրադարձութիւնների մանրամասնութիւնների այնպիսի՛ ճշգրիտ նկարագրութիւններ կան, որոնք կարող են գրուել միայն տարեց եւ ամէն տեսակէտից փորձառու գրողի կողմից, այլ ոչ թէ մի համարեա՛ պատանու։ Ուրեմն, ասում էին նրանք, կեղծուած է հեղինակի

digitised by A.R.A.R.@

կենսագրութիւնը եւ տարիքը փոքր է ցոյց տրւում։ Բայց Շոլոխովի փոխարէն ո՞վ է գրել վէպը՝ ոչ ոք չէր կարող պատասխանել։

Ի Հարկէ, կարելի է ասել, որ տաղանդը կրթութեան հետ կապ չունի։ Մի՞թէ Րաֆֆին եւ նրա նմանները մեծ կրթութիւն ունէին։ Իսկ աՀա պէտք է յիշել, թէ ինչե՛ր են գրել․․․։ Բայց Րաֆֆու գործունէութիւնը պարզ է՝ բնական անձամբ արդիւնք։ Գրողի տարիքը եւս թերեւս չզարմացնէր։ Չէ՞ որ կան վաղաՀաս տաղանդներ։ Մի՞թէ Գէորգ Դուրեանը եւ նոյնիսկ Եղիշէ Չարենցը կամ էլ ռուս գրականութեան մէջ Լերմոնտովը (1814–1841) եւ նման շատերը վաղաՀաս տաղանդներ չէին։ Բայց նրանք բանաստեղծնե՛ր էին։ Բանաստեղծութիւնը չի Հակառում վաղ տարիքի ապրումներին ու պատկերացումներին։ Բոլորովին տարբեր է արձակի գործը, որը տաղանդի հետ միաժամանակ նաեւ տարիք ու փորձառութիւն է պահանջում։

ԱՀա թէ ինչու Շոլոխովի տարիքը ամենապարզին փաստարկն էր՝ «Խաղաղ Դոն»ի Հանդէպ նրա Հեղինակութիւնը Հերքելու Համար։ Ենթադրենք, բացի այդ, թէ Շոլոխովը երկնային եւ աւելի՛ Հրաշք էր ու խելացի ի վիճակի 20 տարեկանում մի աննախընթաց կոթողային գործ կերտելու։ Բայց ինչո՞ւ Հետագայում այդ արտակարգ ընդունակութիւնը յանկարծ վերանուեց արտակարգ ամբողջութեան։ Ենթադրենք, թէ այդ ամբողջութեան Համար պատասխանատուութեան մեծ բաժինն ընկնում է իշխող բռնատիրական կարգերի, գրաքննութեան եւ այլնի վրայ։ Բայց չէ՞ որ աչքի բացելու օրուանից մինչեւ Հիմա Շոլոխովը վայելում է ամէն տեսակ արտօնութիւններ, ապրում իր ուզածի պէս՝ Վեշենսկայայի իր իւրատեսակ դղեակում։ 30ական թուականներին, օրինակ, Խորհրդային երկրում այն առասպելն էին տարածում, թէ Շոլոխովը իր գիւղից երբեք չի Հեռանում, նոյնիսկ Մոսկուա չի գնում, ամէնօրեայ փոստն ստանում է յատուկ ինքնաթիռով եւ․․․ անընդՀատ գրում է։ Բայց որտե՞ղ է այդ գրածի արդիւնքը։

Սրանք իմ խորՀրդածութիւններն են։ Դժուար չէ պատկերացնել, թէ ռուսական ընդարձակ աշխարՀում որքան աւելի շատ կը լինէին տարակուսանքները, անպատասխան Հարցերը եւ շշուկները։ Բայց Շոլոխովը դեռեւս 1928–29 թուականներին վայելում էր իր Հայրենակից գրող Ալեքսանդր Սերաֆիմովիչի (1863–1949) յատուկ Հովանաւորութիւնը, ինչպէս եւ Ստալինի աւելի բարձր Հովանաւորութիւնը։ Նման Հովանաւորութիւններ վայելողը պէտք է որ բոլոր կողմերից անխոցելի մնար, քանի որ, Հակառակ դէպքում, ո՛չ միայն գրողի, այլեւ օրուայ իշխանութեան վարկն էր վիճարկւում։ Ուստի եւ՝ շշուկներին պէտք է որ Հակահարուած տրուէր։

Այդ պայմաններում է, որ 1929 թ․ Մարտի 29ին Մոսկովեան «Պրաւդա» թերթի աչքի ընկնող տեղում տպուեց մի «Նամակ խմբագրութեան», որի տակ ստորագրել էին «Պրոլետարական Գրողների Ռուսաստանեան Ընկերակցութեան» (ՌԱՊՊԻ) Հինգ ականաւոր գործիչներ՝ Սերաֆիմովիչը, Աւերբախը, Կիրշոնը, Ֆադէեւը եւ Ստաւսկին։ Ի՞նչ էր ասւում այդ «Նամակում»։

ԱՀաւասիկ —

«Այն արժանի յաջողութեան կապակցութեամբ, որն ունեցաւ պրոլետարական գրող Շոլոխովի «Խաղաղ Դոն» վէպը, պրոլետարական դիկտատուրայի թշնամիների կողմից տարածւում է չարամիտ զրպարտութիւն այն մասին, թէ Շոլոխովի վէպը իբր գրագողութիւն է հանդիսանում ուրիշի ձեռագրից, թէ՝ այդ մասին իբր նիւթեր կան ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմում կամ դատախազութիւնում (յիշւում են նաեւ թերթերի ու հանդէսների խմբագրութիւնները)։

«Այդ սուտ զրպարտութիւնն ինքնին հերքման կարիք չունի։ Իւրաքանչիւր, նոյնիսկ գրականութեան մէջ անփորձ ընթերցող, որը գիտի Շոլոխովի աճի վաղ հրատարակուած երկերը, կարող է առանց

digitised by A.R.A.R.@

դժուարութեան նկատել նրա այդ վաղ երկերի ու «Խաղաղ Դոն»ի համար ընդհանուր ռեալական մանրամասնութիւնները, գրելու ձեւը, մարդկանց պատկերելու հանդէպ եղած մօտեցումը:

«Պրոլետարական այն գրողները, որոնք մէկ տարի չէ, որ աշխատել են ընկեր Շոլոխովի հետ, գիտեն նրա ամբողջ ստեղծագործական ուղին, մի քանի տարուայ ընթացքում նրա կատարած աշխատանքը «Խաղաղ Դոն»ի վրայ, վէպի վրայ աշխատելիս նրա հաւաքած եւ ուսումնասիրած նիւթերը, նրա ձեռագրերի սեւագրութիւնները:

«Ընկեր Շոլոխովին արատաւորող ոչ մի նիւթ չկայ ու չի կարող լինել վերեւում նշուած հիմնարկութիւններում: Դրանք չեն կարող լինել եւ ոչ մի այլ հիմնարկութեան մէջ, որովհետեւ այդպիսի նիւթեր չկան բնութեան մէջ:

«Սակայն մենք անհրաժեշտ ենք համարում հանդէս գալ այս նամակով, քանի որ դրա նման բամբասանքները հետեւողական բնոյթ են ձեռք բերում, ուղեկցելով գրեթէ իւրաքանչիւր նոր, տաղանդաւոր պրոլետարական գրողի առաջխաղացմանը:

«Քաղքենիական զրպարտութիւնը, բամբասանքը մեր դասակարգային հակառակորդների պայքարի հին ու փորձըւած միջոցներն են: Երեւում է, որ պրոլետարական գրականութիւնը ուժ է դարձել, երեւում է, որ պրոլետարական գրականութիւնը ազդու զէնք է դարձել բանուոր դասակարգի ձեռքում, եթէ թշնամիները ստիպուած են նրա դէմ պայքարել չարամիտ ու ստոր զրպարտութեան օգնութեամբ:

«Որպէսզի սովորութիւն չդառնայ զրպարտիչների ու բամբասողների համար, մենք գրական ու խորհրդային հասարակայնութեանը խնդրում ենք օգնել մեզ «չարիքի կոնկրետ կրողներին» բացայայտելու եւ նրանց դատական պատասխանատուութեան ենթարկելու գործում»:

Նամակը գրուել էր «ՌԱՊՊի քարտուղարութեան յանձնարարութեամբ», այդ գործով ստեղծուած յատուկ յանձնախմբի եզրակացութիւնների կարգով: Ինչպէս երեւում է, վերջին պարբերութեան մէջ ահեղ սպառնալիք է պարունակւում: Դա ո՛չ թէ գրողների, այլ ստալինեան ոստիկանութեան վտանգաւոր սպառնալիք էր, ո՛չ թէ հարցի առարկայական քննութիւն էր, այլ՝ մարդկանց լռեցնելու շատ անգամ փորձուած ճանապարհ: Հարցն այն չէ, թէ ինչ ճակատագիր ունեցան յիշեալ հինգ գրողները հետագայում: Այն ժամանակ նրանք արտայայտում էին իշխանութեան ամենայարձակողական տրամադրութիւնները, ակնյայտօրէն՝ Ստալինի անձնական կամքը: Այդպիսով, Շոլոխովի «Խաղաղ Դոն»ի առեղծուածի լուծումը փականքի տակ դրուեց Խորհրդային երկրում, իսկ արտասահմանում՝ խօսակցութիւնները երբեք չդադարեցին, որոնք յատուկ սրութիւն ստացան 1965ին՝ Շոլոխովի Նոբելեան դափնեկիր դառնալու կապակցութեամբ:

1972 թուին, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում լոյս տեսաւ Մայկլ Կլիմենկոյի «Երիտասարդ Շոլոխովի աշխարհը» անգլերէն գիրքը: Կլիմենկոն եւս անդրադառնալով «Խաղաղ Դոն»ի առեղծուածին եւ որոշ տուեալներ հաղորդելով՝ յայտնում էր, թէ, ըստ շշուկների, Շոլոխովն օգտուել է սպիտակ բանակի մի սպայի եւ նոյն ժամանակ իր կնոջ նախկին բարեկամի՝ ոմն Գոլուշեւի ձեռագրերից: Դրանից երկու տարի անց՝ 1974ին, Սոլժենիցինի նախաձեռնութեամբ, Փարիզի «Իմկա-Պրես» հրատարակչութիւնը տպեց ««Խաղաղ Դոն»ի գետասահանքը» («Ստրեմեա «Տիխովօ Դոնա»») վերնագրով եւ «Վէպի առեղծուածները» ենթավերնագրով գիրքը: Իսկ 1977 թ. Անգլիայում Քեմբրիջի համալսարանի հրատարակչութեան կողմից լոյս տեսաւ Ռոյ Մեդվեդեւի «Միխայիլ Շոլոխովի գրական կենսագրութեան խնդիրները» անգլերէն թարգմանուած գիրքը:

Սոլժենիցինի միջոցով լոյս տեսած գրքի հեղինակ էր ցոյց տրւում «Դ.» տա-

digitised by A.R.A.R.@

ու տակ ծածկուած անյայտ մի խորհրդային գրականագէտ, որը միայն ուսումնասիրութեան սկիզբն է գրել ու անաւարտ թողել՝ մահուան պատճառով: Գիրքն ունի 196 էջ, որից 150ը «Դ.»ին է պատկանում, իսկ մնացեալը պարունակում է Սոլժենիցինի առաջաբանն ու այլ նիւթեր:

Սոլժենիցինի առաջաբանի սկզբում ասում է.

«1928 թուին երեւան գալուց ի վեր «*Խաղաղ Դոն*»ը հանելուկների մի շղթայ է կազմել, որոնք անբացատրելի են մինչեւ հիմա: Ընթերցող հասարակութեան առջեւ ծառացաւ համաշխարհային գրականութեան մէջ չտեսնուած մի դէպք: 23ամեայ սկսնակը երկ ստեղծեց մի նիւթի հիման վրայ, որը շատ էր գերազանցում իր կենսափորձն ու կրթական մակարդակը (4ամեայ): Պատանի պարէնկոմիսարը, ապա մոսկովեան սեւագործ բանուորն ու Կրասնայա Պրեսնեայի տնային վարչութեան գործավարը հրատարակեց մի երկ, որը կարող էր պատրաստուել միայն երկարատեւ շփումով՝ նախայեղափոխական դոնեան հասարակութեան շատ խաւերի հետ, ամէնից շատ զարմացրեց հենց այդ խաւերի կենցաղի ու հոգեբանութեան ընտելութեամբ: ... Հեղինակը կենդանութեամբ ու իրազեկութեամբ նկարագրել է համաշխարհային պատերազմը, որտեղ չի եղել իր տասնամեայ տարիքի բերումով, եւ քաղաքացիական պատերազմը, որը վերջացաւ, երբ նա 14 տարեկան էր: Քննադատութիւնը անմիջապէս նշեց, որ սկսնակ գրողը բաւական փորձ ունի գրականութեան մէջ, «դիտումների հարուստ պաշար ունի, ծոյլ չէ այս հարստութիւնները մսխելու մէջ»: Գիրքը հասաւ այնպիսի գեղարուեստական ուժի, որը հասանելի է սոսկ փորձառու վարպետի բազմաթիւ փորձերից յետոյ, բայց 1926 թուին սկսուած լաւագոյն առաջին հատորը պատրաստ վիճակում խմբագրութեան յանձնուեց 1927ին, իսկ առաջինից մէկ տարի անց՝ պատրաստ էր եւ հոյակապ երկրորդը: Եւ երկրորդից նոյնիսկ մի տարի չանցած՝ յանձնուեց երրորդը, ու միայն պրոլետարական գրաքննութեան կողմից կասեցուեց այդ շշմեցուցիչ քայլը: Ուրեմն՝ անհամեմատելի հանճա՞ր... Բայց յաջորդ 45 տարուայ կեանքով երբեք չկրկնուեցին ո՛չ այդ բարձրութիւնը, ոչ էլ թափը:

«Չափից աւելի շատ են հրաշքները: Եւ այն ժամանակ էլ երկրով մէկ շշուկներ տարածուեցին, թէ վէպը գրուել է ոչ այն հեղինակի կողմից, որը ստորագրել է, թէ Շոլոխովը պատրաստ ձեռագիրը, ուրիշների ասելով էլ՝ օրագիրը, գտել է մի սպանուած կազակ սպայի մօտ ու օգտագործել այն: Մեզ մօտ՝ Դոնի Ռոստովում այնքան վստահ էին ասում, որ ես՝ 12ամեայ մի տղայ, յստակօրէն յիշում եմ տարեցների այդ խօսակցութիւնները»:

Սոլժենիցինը կարծիք է յայտնում, թէ Ալեքսանդր Սերաֆիմովիչը՝ Շոլոխովի հայրենակիցն ու հովանաւորը, որը մեծ ազդեցութիւն ունէր այն ժամանակ, պէտք է որ իմանար ճշմարտութիւնը: Նրա համար երեւի կարեւոր էր, որ տպագրուի «Խաղաղ Դոն»ը, միեւնոյն է, թէ ում ստորագրութեամբ: Սա, ի հարկէ, պարզ վարկած է:

Սոլժենիցինն անդրադառնում է եւ 1929ի 5ի նամակին, գրելով հետեւեալը.

«Պետական մի ուրիշ կարգ ունեցող երկրում, այնուամենայնիւ, կարող էր քննութիւն բացուել: Բայց մեզ մօտ սաղմի մէջ խեղդուեց նման քննութեան հնարաւորութիւնը՝ հինգ պրոլետարական գրողների՝ Սերաֆիմովիչի, Աւերբախի, Կիրշոնի, Ֆադէեւի եւ Ստաւսկու «*Պրաւդա*»յին յղած բացավառ նամակով: Տարակուսանք ու կասկած տարածողներին նրանք յայտարարեցին «պրոլետարական դիկտատուրայի թշնամիներ» եւ սպառնացին նրանց «դատական պատասխանատուութեամբ», որը, ինչպէս յայտնի է, շատ վճռական էր այն տարիներին: Եւ ամէն տեսակ շշուկներ անմիջապէս մարեցին: Իսկ շուտով էլ անառարկելի

digitised by A.R.A.R.@

Ստալինն ինքը Շոլոխովին հռչակեց «մեր ժամանակի նշանաւոր գրող»: Չե՛ս կարող վիճել»:

Ապա Սոլժենիցինը տալիս է նրա՛ անունը, ում որ ինքը և ուրիշները համարում են «Խաղաղ Դոն»ի իսկական հեղինակը: Դա Դոնի երկրամասի գրող Ֆեդոր Դմիտրիևիչ Կրյուկովն է, որը եղել է Վլադիմիր Կորոլենկոյի «Русское богатство» («Ռուսական հարստութիւն») *պարբերականի հին աշխատակից, նարոդնիկ և Առաջին Պետական Դումայի (ռուսական պառլամենտի) անդամ, Առաջին Համաշխարհային պատերազմի մասնակից և կազակական յայտնի գործիչ՝ քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ:* 1870 *թ. ծնուած Կրյուկովը մեռել է* 1920*ին Կուբանում բծաւոր տիֆից: Նա մի «նուիրական սնդուկում» խնամքով պահում և իր հետ տեղից տեղ էր փոխադրում իր սեփական ձեռագրերը: Իսկ ահա այդ սնդուկի հետքերը կորել են:*

Սոլժենիցինը պատմում է, որ 1965 *թ. Օգոստոսի* 13*ին Շոլոխովի միջնաբերդ հանդիսացող Դոնի Ռոստովի* «Молот» («Մուրճ») *թերթում տպուեց ոմն Վլ. Մոլոժավենկոյի* «Մի անարդարօրէն մոռացուած անունի մասին» *յօդուածը, որտեղ խօսւում է Կրյուկովի կեանքի ու գործունէութեան մասին: Ուղիղ մէկ տարի անց և բացայայտ ուշացումով,* 1966 *թ. Օգոստոսի* 14*ին, Մոսկովեան* «Советская Россия» («Խորհրդային Ռուսաստան») *թերթում երևաց հակառակ բնոյթի մի այլ յօդուած՝* «Անարդարօրէն վերածնուած մի անունի մասին», *համապատասխան խայթոցներով: Դրանից յետոյ է, որ մի յայտնի գրականագէտ — որի անունը Սոլժենիցինը առայժմ չի տալիս, բաւարարուելով «Դ.» տառով — իր միւս աշխատանքներին զուգահեռ սկսում է զբաղուել և* «Խաղաղ Դոն»*ի հեղինակութեան առեղծուածով: Բայց նա հասցրեց գրել միայն մի քանի գլուխներ:*

Սոլժենիցինի առաջաբանը աւարտւում է այսպէս.

«Ես ցաւում եմ, որ այսօր դեռ չեմ համարձակւում հրապարակել «Դ.»ի անունը ու դրանով իսկ պատուել նրա յիշատակը: Սակայն կը գա՛յ ժամանակը: Բայց նոյնիսկ ընթերցողին ներկայացւող այս տարժամանակեայ ու տարամաս բեկորներից շատ բան պարզ է արդէն: Բարեխիղճ ու ընդունակ գրականագէտի առջեւ բաց է այդ յղացումը այն վիճակին հասցնելու ուղին, որի մասին երազում էր վախճանեալ հետազօտողը եւ որը այնքան անհրաժեշտ է ընթերցողին. այդ մեծ գիրքը կարդալ, վերջապէս, առանց շըփոթ նստուածքների ու ներդրումների, խեղաթիւրումների, բացթողումների, նրան վերադարձնել իր սարսափելի ժամանակի անկրկնելի ու անվիճելի վկայի արժանապատուութիւնը:

«Այս հրապարակման նպատակն է, — *յիշեցնում է Սոլժենիցինը*, — օգնութեան կոչ անել բոլոր նրանց, ովքեր կ'ուզենային օգնել հետազօտութեանը: Տարիների վաղեմութեան պատճառով, իրեղէն ձեռագրերի բացակայութեան պատճառով, հարցի այժմեան դրուածքը զուտ գրականագիտական է, — ուսումնասիրել ու բացատրել «*Խաղաղ Դոն*»ի բոլոր առեղծուածները, որոնք նրան խանգարում են դառնալու աւելի բարձր մի գիրք, քան թէ այսօր է, նրա անհամամասնութեան ու միմեանց բացառող միտումների առեղծուածները:

«Եթէ մենք չվերլուծենք այդ գիրքն ու այդ խնդիրը, ապա էլ ինչի՞ է պէտք 20րդ դարի մեր ամբողջ ռուսական գրականագիտութիւնը»:

Ես այսքանով բաւարարւում եմ, որովհետև հարցի դրուածքը արդէն պարզ է: Պարզ է, թէ ինչի մասին է խօսքը: Իսկ բուն ուսումնասիրութիւնները շօշափում են հարցի այլևայլ կողմեր և ընդարձակ են: Դրանք աւելի շատ մանրամասնութիւններ են, որոնք որքան էլ առատ լինեն՝ առայժմ առեղծուածի լուծումը չեն ապահովում և խնդիրը մնում է առկախ, հետագայ հետազօտութիւնների կարօտ:

Եթէ «Խաղաղ Դոն»*ի հեղինակութեան*

digitised by A.R.A.R.@

վիճելի լինելը յայտնի է աշխարհին, այս կամ այն չափով, դա յայտնի է նաեւ Շոլոխովին իրե՛ն: Նա եւ իր պաշտպաններն էլ իրենց բացատրութիւններն ունեն: Բայց ամէնից կարեւորը խորհրդաւորութեան մէջ է պահւում միշտ: Օրինակ, երբ Շոլոխովին ժամանակին առաջարկւել է վերջապէս հրապարակ հանել ձեռագրերը եւ ընդմիշտ ցոյց տալ իր իրաւացիութիւնը, նա խուսափել է դրանից, իսկ պատերազմից յետոյ էլ յայտարարել, թէ ձեռագրերը փչացել են, կորել պատերազմի ժամանակ: Մինչդեռ պատերազմի տարիների եւ Շոլոխովի «ձեռագրային հարստութեան» վիճակին իրազեկ մարդիկ գտնում են, որ Շոլոխովը անկեղծ չէ եւ ինքն իրեն պարզերես անելու համար դիմում է ամէն տեսակ միջոցների, խուսափելով գլխաւորից:

Այսօր էլ անլոյծ է մնում Միխայիլ Շոլոխովի «Խաղաղ Դոն»ի առեղծուածը: Բայց 1920ական թուականների վերջի կասկածներն ու տարակուսանքները խոր ճեղք են բացել մարդկանց գիտակցութեան մէջ, մղելով նորանոր հետազօտութիւնների: Նման հետազօտութիւնները հրատարակւում են արտասահմանում միմեանց յետեւից: Բայց ո՞վ կարող է պընդել, թէ հէնց խորհրդային երկրում յիշեալ առեղծուածով զբաղուող եւ իրազեկ դրականագէտներ չկան, իրենց գրածը առնուազն իրենց գրասեղանի գզրոցում պահելու համար:

Է. ՄԿՐՏՉԵԱՆ

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԸ

Սեւակը՝ հողին տակ, Ալիքեանը՝ Մոսկուայի մէկ անհշան անել փողոցին ծայրը, ու Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծները, որ գլուխնին առած կ'երթան արուեստի չորս հովերուն՝ Դաւոյեանը, երբ նայի հայելիին, հաւանաբար մտածէ, թէ ո՞վ մնաց հրապարակը, որ խորհրդահայ բանաստեղծութեան մէջ ներկայացուցչական արժէք ու պաշտօն ունենայ, հիներն ու նորին համադրումը խորհրդանշէ՝ իրմէ զատ։ «Ամէն բան արտօնուած է», կրկնէ ան հաւանաբար Իվան Քարամազոֆի նման, «մա՛նաւանդ բանաստեղծին համար», չարունակէ մտածումը, «միայն թէ՝ կարելի ըլլար քանդել հազարամեայ սա սովորութիւնները, ազատուէինք սա անցեալէն, քաղաքակիրթ մարդ ըլլալու պարտքէն, հայու ինքնութենէն»։ Հայութիւնը իբրեւ բեռ, իբրեւ ճակատագիր, դատավճիռ ու անէծք... — բանաստեղծ մը ամէն վայրկեան կը մտածէ այսպիսի բաներ։ Աւանդութիւններ կան, որոնք տոհմային ախտերու պէս կը կառչին մարդոց սերունդէ սերունդ, մինչեւ որ քեզ ալ զզուեցնեն, քու իւրայատուկ ինքնութիւնդ կոխկռտեն, եւ կամ ալ՝ մինչեւ որ կորով ու համարձակութիւն հաւաքես այդ աւանդութիւնները մերժելու, ուրանալու նոյնիսկ, բայց արդէն շատ ուշ է, կա՛մ կը ծերանաս արդէն եւ կամ ալ քեզ մտիկ ընող չ'ըլլար։ Ազգային թեման նման անճողոպրելի ճակատագրականութիւն մը ըլլալու է Հայաստանի մէջ — Վահագն Դաւթեան, Գէորգ էմին, Յովհաննէս Շիրազ, Սիլվա Կապուտիկեան, Համօ Սահեան ու սերնդակիցներ իրենց առանձնութեան, դառնութեան եւ յոռետեսութեան պահերուն՝ հայհոյելու են սա ազգային կոչուած աւանդութեան, որ կ'արգիլէ զուտ անձնական, մտերմիկ, ազատ, անկախ, ծովէ ծով ներքին կեանքի մը ծաղկումը՝ իր ամբողջ ճոխութեամբ ու անհաղորդելիութեամբ։ Դաւոյեան վստահօրէն իր քսանըհինգ տարի վերջուայ պատկերը կը տեսնէ հիմակուընէ, հոն իր շուրջը, այդ պաշտօնական դիմակները, փրոֆեսիոնալ *հայերը, օրինականացած, արդուկուած բանաստեղծները, որոնք ի՛նչ հըրճուանքով իմացական բռնակալութիւն կը գործադրեն իրենցմէ վար կայնածներուն վրայ հայրական, եղբայրական սիրոյ կերպարանքին տակ։ «Ա՞յս է ըլլալիքս, լաւագոյն պարագային», հարցնելու է ան ինքզինքին...։*

Բայց դեռ հոն չէ հասած։ 40նոց, թրծուած քաղաքական մարզանքներուն մէջ, թիկնեղ, չրջահայեաց ու ինքնավստահ, աշխարհ տեսած ու գնահատուած իր ընկերութենէն ու 7 հատոր բանաստեղծութիւն անցուցած իր մատենացանկէն՝ Դաւոյեան անկասկած միակն է, որուն արտօնուած է գրա-

digitised by A.R.A.R.@

կան ամէն արկածախնդրութիւն, ամէն սահմանազանցում ու, մա՛նաւանդ՝ վիշտին ու ցաւին՝ ու սա դառնալքումը մարդու Դատին, փոխան խարուսիկ աւանդութեանց դէմ ըմբոստացում։ Սակայն խառնուածքի ալ հարց է ու խառնըւածքով բանաստեղծը քիչ մը շատ ականջալուր է իր հանրութեան, զօրաւոր զգացումներ զինք կը կապեն իր մանկութեան աշխարհին ու, վերջապէս, պուրժուայական գիծեր ունի, որոնք կը բանան իր մէջ յեղափոխական ձըգտումները։ Այլապէս, ի՞նչ կերպ կարելի է բացատրել հետեւեալ տողերը՝

Եւ աշնանն անգամ ծաղիկները հեզ
պայծառութեամբ են նայում աշխարհին,
որ այնպէս տխուր գուրգուրում է քեզ:

Որ այնպէս տխուր գուրգուրում է քեզ
եւ հաւատում է այնպէս սրտագին,
որ իր թախիծը դու պիտի երգես:
Քանի որ հոգին լցրել է թախծով,
եւ ինքն է տէրը իր պարգեւածի.—
— Գոհանում եմ քեզ, Տէր, քո տուածով:

Այսքա՛ն համակերպում, այսքա՛ն անզիջութիւն մարդկութեան հսկայ վիշտին ու ցաւին՝ ու սա դառնալքումը մարդու Դատին, փոխան խարուսիկ անոյշ զգայնութիւններու, որոնք կը քայքայեն բանաստեղծին ինքնութեան ողնաշարը ու զինք կը վերածեն ամէն տեսակ ջուրի մէջ լողացող սարաշխարհիկ ձուկի մը։ Ահա շարունակութիւնը, ճաշակեցէք եւ տեսէ՛ք.

Չէ՞ր լինի, որ ինձ մի ծաղիկ տայիր,
որ աշնան մէջ էլ ծաղկէր ու ժպտար,
որ սիրէր նա ինձ, գուրգուրէր, գթար,
եւ դու էլ թուի՛շ, թուի՛շ ժպտայիր:

Փաթաթէիր մեզ թափանցիկ օդով,
որ մենք սահէինք տերեւներից հետ
քո հեքիաթային դաշտ ու արօտով:

Ո՛վ որ ըլլայ սա «դուն» էակը — հայրենիք, աստուած, բնութիւն թէ բանաստեղծին միւս անձը — կասկած չի վերցներ, որ գրողին թաքուն, բուն ձայնն է, զոր կը լսենք ու կ'արգահատինք անոր, որ այսքան մեղկ հաճոյքներու մէջ պիտի գոցէ իր ու մեր հաշիւը աստուծոյ հետ։ Ու երբ նոյն անձը կը գրէ՝

Առաջին օրս տառապանքի մէջ,
եւ երկրորդ օրս՝ նորից տառապանք,
եւ երրորդ օրս տառապանքի մէջ,
եւ չորրորդ օրս՝ նորից տառապանք,
հինգերորդ օրս տառապանքի մէջ,

կամ՝

Եթէ ամէն ինչ մեր ճանապարհին
ի վերուստ այսքան յստակ է դրուած,
ինչո՞ւ է կեանքը այսքան դժուարին,
եւ հոգին՝ այսքան մութ ու գրգռուած:

digitised by A.R.A.R.@

Օրերն ինչո՞ւ են տրտմօրէն անմիտ,
եւ մարդիկ այսքան տագնապոտ ու չար,
եւ իրար հանդէպ նդնիմ ու նուաստ,
եւ բախտի հանդէպ տրտմօրէն անճար:

կը վարանինք պահ մը հաւատալ, թէ բանաստեղծը բառերուն կու տայ անոնց անհրաժեշտ լրջութիւնը։ Սա ի՞նչ տառապանք է, որ այսքան շուտ ու դիւրին կարելի է մոռնալ, մոռնալ քանի մը ծաղիկով․ բանաստեղծ ըսուածը միայն եթերային, անօգուտ զգայնութիւններու շղա՞րշ մըն է, թէ մօտը տի-*սիփլին մը ունի, ներքին, խիստ օրէնք մը՝ մտածելու, զատելու աշխարհի բաները, չունի՞ ներքին յարակցութիւն մը իր մտածումին, զգացումին ու արտայայտութեան միջեւ, կեցուածք ու պահանջ չունի՞, չի՞ գիտեր պայքարիլ գաղափարներով, բարկանալ չունի՞, աշխարհի մէջ չ'ապրի՞ր։ Բայց ինչպէ՞ս չհաւատանք իր բառերուն լրջութեան, երբ կը գրէ սա ջղուտ տողերը՝*

. . . .

Քայլիր մի տարի, եւ միլիոն տարի,
մինչեւ որ հասնես նպատակներիդ,
մի գնահատիր ո՛չ անցած ճամբադ,
եւ ոչ էլ չնչին արժէքը բեռիդ:

. . . .

. . . .

Եւ երբ յանկարծ քո ճանապարհին
նախապապերիդ դու չհանդիպես,
ուրեմն՝ սխալ ճամբով ես գնում,
եւ ոչ մի երաշք չի՛ փրկելու քեզ:

ու հարցը, որ կը դրուի Դաւոյեանի պարագային, ոչ այնքան թեքնիք հարց մըն է, այլ կապ ունի իր խորագոյն իսկութեան հետ։ Այսինքն՝ կա՞յ իրապէս պայքար մը երկու հակադիր բեւեռներու միջեւ — գոյութեան ապսիւր-*տը, անիմաստութիւնը ու անձկութիւնը մէկ կողմէն, ու թաւշեայ ախրութիւններու, տրտում երջանկութեան կարօտով մեղմօրէն տագնապող սիրտը՝ միւս կողմէն։ Դժուար է գտնել հետեւողականութիւն իր զանազան արտայայտութեանց միջեւ, հակասութիւնները կը վխտան ու կարդալէ հոս ուժով քերթուածներ, ինչպէս՝*

Վայրկեանները ջարդուած ծառեր են —
կախուել են օդի մէջ:

Վայրկեանները արցունքի զնգուն կաթիլներ են —
մեր ծանր ոտքերի տակ
տափակում են նրանք,
ու դառնում են աշուն՝
նախշուն, կամ ոչ նախշուն:

Անցնող տարիները
կտրուած մատներ են մեր ձեռքերի վրայ․—

digitised by A.R.A.R.@

անցնող տարիները
կտրուած ձեռքեր են,
կտրուած ծառեր են.—

դժուար է համակերպիլ գաղափարին հետ, թէ Դաւոյեան եղած-չեղածը թախծահար, նէօռոմանտիք բանաստեղծ մըն է եղեր, որուն միակ նիւթն ու հոգը իր անձին ծիրէն դուրս չելլող մանրանկար կարօտները, վայելքներն ու երազներն են, ու ոչ մէկ դուռ կը բացուի դէպի մարդկութիւնը յուզող, հայ ժողովուրդը ցնցող, անոր գոյութեան սպառնացող վէրքերը, յաճախանքը։ Դժուար է համաձայնիլ խորհրդահայ գրաքննադատ Կ. Դանիէլեանի ա՛յն մտածումին, թէ «Տաք սալեր» *(լոյս տեսած* 1978*ին եւ որմէ քաղուած են ցարդ տրուած մէջբերումները)* ժողովածուի խորհրդապաշտական աշխարհը ուրուագծում է, իրօք, ծպիտի եւ ուրախութեան կարօտ մի «մռայլ ոգու» տիեզերասոյզ տառապանքը» («Գրական թերթ», 19 *Յունուար* 1979)։ *Դաւոյեանի հոգեկան հայրը ոչ այն Տէրեանն է,* «Պատանի սրտերի իշխանը», *ինչպէս ինք կը գրէր վերջերս յօդուածի մը մէջ, վերլուծելով Տէրեանի ոգեղէն մթնոլորտը* («Գարուն», *Ապրիլ,* 1975) *ու ոչ մէկ տեղ այդ «մռայլ ոգին» բանաստեղծական իրականութիւն կը դառնայ. շատ հազուագիւտ պարագաներու է, որ անոր երեւակայութիւնը կեանքի իրաւութիւնը կը սեղմէ երկու ձեռքերով՝ անկէ քամելու ինչ հիւթ, որ կայ հոն այդ պահուն՝*

դու ջախջախուած, յոգնած
լող ես տալիս անտ երազներիդ ճահճում,
քեզ թաղում են անթիւ մժղուկները հոգսի
եւ քեզ հազար ձեւով նոյն խաչին են խաչում։

Քարշ են տալիս նրանք քո մարմինը յոգնած
գծերի անմիտ, փողոցներով անքուն...

... տրամվայների երկար մագնիսները հերթով
կանգառներից մարդկանց ջարդոնն են հաւաքում։

Մետաղակուռ մուքերն այսօր իրենց ձեռքով
մեր մէջ երէկուայ պարզ ակունքներն են փակում...

... տրամվայների երկար մագնիսները հերթով
կանգառներից մարդկանց ջարդոնն են հաւաքում։

Եւ խելագար վազքով, կրքերի մէջ անմիտ
երակներում արեան ճմոյգներն են վարգում...

... տրամվայների երկար մագնիսները հերթով,
տրամվայների երկար մագնիսները հերթով...
... տրամվայների երկար մագնիսները հերթով...
տրամվայների...
                    երկար...
                              մագնիսները...
                                        հերթով
փողոցներից մարդկանց ջարդոնն են հաւաքում...

digitised by A.R.A.R.@

Ապրում կայ, կեանքի ճշմարտութիւն կայ այս տողերուն մէջ, հակառակ ոճային խաղին ու վանկումին, ու բանաստեղծը մասամբ կը քաւէ ահաւոր մեղքը, զոր կը գործէ, երբ ծիծաղելի յաւակնութիւնը ու ողբալական միամտութիւնը կ'ունենայ մարդ էակին մասին ամէնէն խակ, տափակ ու արդի բանաստեղծի մը անարժան բաները ըսելու՝

Մարդը՝ բողբոջը բնութեան ոգու,
եւ Տիեզերքի ճառագայթն անբիծ,
Մարդն աշխարհ գալով քաղցր բխումով,
անմիտ շեղուել է Բնութեան ճամբից,
փոխանակ ինքը ապրի Սիրոյ մէջ
եւ Տիեզերքում ապրի արեւկայ, —
իր մէջ ճզմել է Սէր ու Տիեզերք,
Տիեզերքն ամբողջ խառնել է իր մէջ,
եւ ինքը... չկայ։

Անտեսելով պահ մը այդ խրտչեցուցիչ, մանկունակ գլխագիրները, հարց կուտանք, թէ վայե՞լ է հասուն, լուրջ, բանիմաց բանաստեղծի մը օրաթերթային ամենահասարակ բարոյախօսի մը պէս արտայայտուիլ մարդու էութեան չափ կարեւոր նիւթի մը շուրջ։ Սխալ է, արուեստագէտի մը համար՝ դատել մարդ արարածը, որովհետեւ ինչ որ կ'երեւայ իբրեւ չար կամ վատ՝ արտաքին երեւոյթն է միայն, մինչ անկէ ներս կայ մարդ ըլլալու ողբերգութիւնը, շուարումը, անբուժելի ցաւը։

Ուրեմն, եւ կու գանք Թախիծին, որ պիտի չարչրկէ ու նոյն ատեն փրկէ Դաւոյեանը, զայն պիտի դնէ իր միջավայրի գրական ու հոգեբանական հզօր հոսանքին մէջ, ապահովէ իր վարկը, իր ընթերցող հասարակութիւնը ու նոյն ատեն մէկ դար ետ շպրտէ զինք, միջազգային առումով։ Որովհետեւ, մեր օրերուն ու արդի մտայնութեան համար, Թախիծը պերճանքն է անմրցակցական, զգայախաբ, միամիտ ընկերութիւններուն, վատնում է գիտակցական արթնութեան սուղ պահերու, երջանկութեան ոճ մըն է, որ անհատը կը մեկուսացնէ տառապանքի իր ընկերներէն։ Բայց խնդիր չէ, ամէն անձ ազատ է իր կամեցած ձեւով ապրիլ իր ժամանակի պաշարը, ու Դաւոյեան հազար եղանակով կ'արտայայտէ իր Թախիծը հատորին մէկ կողքէն միւսը — նոյն Թախիծը, որով Թաթաւուն էր իր նախորդ տաղարանը՝ «Մեղրահաց», հրատարակուած 1973ին։

Դժուար չէ անշուշտ Դաւոյեանի այդ Թախիծին քիչ մը շատ պարզունակ, հովուական, բարոյական յղացքներու մէջ ծփացող, փախուստի, առանձնութեան, ապաստագրումի գաղափարին հետ առընչուած հոգեվիճակի կերպարանքին տակ չճանչնալ արեւմտեան գրականութեանց 19րդ դարու ռոմանթիզմի բարդ ու այլազան ինքնութիւնը։ Արեւմտահայերուս մօտ 870ական Թուականներուն ատոր մելամաղձոտութիւն անունը կու տային ու Մեծարենցը հաւանաբար վերջին վաւերական բանաստեղծն էր, որ կը վարակուէր այդ ախտէն, զոր եւրոպացիք «մալ տիւ սիէքլ» (դարաշրջանի ախտ) կը կոչէին ժամանակին։ Հետաքրքրական է, որ արեւելահայերուն մօտ ան դեռ կենսունակ աւանդութիւն մըն է Թումանեանի, Իսահակեանի, Ահարոնեանի ու, մա՛նաւանդ՝ Տէրեանի գրականութեամբ սնած ու հիմա Դաւոյեանին անցած։ Եթէ անտեսենք այդ Թախիծին իմացական բովանդակութիւնը, այդ տժգոյն բերքը հասարակ տեղիքներու, որոնք իմաստութեան տեղ կ'անցնին

digitised by A.R.A.R.@

արեւելեան կողմն աշխարհի՝ զգացական մասը վարակիչ յատկութիւն մը ունի, որմէ դժուար է հայու մը համար բոլորովին զերծ մնալ: Երբ Դաւոյեան կը գրէ՝

. . . .
Ես որոնում եմ փոքրիկ լութին,
որտեղ պիտի ես ծիծաղեմ անձայն,
ինչպէս աստղերն են ծիծաղում վերից,
պիտի եւ տառապեմ՝
առանց ճչալու:
Եւ պիտի սիրեմ՝
առանց քեզ, ի՛մ սէր, եւ ինձ խղճալու:
Ու յետոյ պիտի թաղուեմ ես անձայն,
ինչպէս մշուշն է մաղւում ծերպերից՝
հովիտների մէջ լուռ լճանալու:

վստահօրէն ամէն հայաստանցի հայու սրտէն կը խօսի, հակառակ անոր, որ իր բոլոր թեմաները — լռութիւն, աստղ, սէր, մշուշ, հովիտ, ու միւս քերթուածներու մէջ՝ երազ, տխրութիւն, մահ, երգ, կարօտ, մթութիւն, աստուած, մոռացութիւն, եւայլն — խոնջած ճանապարհորդներ են: Մէկ ձեւ այդ պարտասուն թեմաները ոտքի հանելու ու կեանքի բերելու զանոնք՝ քաղաք բերելն է, թախիծը նեղ սենեակներու, խճողուն մայթերու ջղային հրմշտուքին, հիւանդանոցներու ու բանտերու բարձր պատերու շուքին լեցնել, փրփրուն մտերմութեան մէջ տեղաւորելով: Այդ պայմաններուն տակ՝ Դաւոյեանի քերթողութիւնը իրական ու վաւերական նորութիւն պիտի ըլլար մեր գրականութեան մէջ:

Այս բոլորով, ան զգայուն, անկեղծ ու անմիջական պահերու քերթողն է ու իր մեծագոյն արժանիքը, հաւանաբար, ա՛յն է, որ ինք միակն է մեր գրականութեան մէջ, որ իր ներքին կեանքը բոլորովին կը բանայ, չի վախնար խոստովանելէ ու կը մերկանայ՝ առանց վախի կամ ամօթի: Խորհրդային աշխարհի մէջ, ուր առանձնութեան վայրկեանները եւ մտերմիկ, էնթիմ կեանքի գոհունակութիւնը չեն շռայլուիր ամէն քաղաքացիի հաւասարապէս, Դաւոյեան կը ներկայանայ իբրեւ անձնական, տաքուկ, բուխ ու յորդ պահերու, ապրումներու բանաստեղծը: Ու այսպէս՝ առանց զիջելու իր գրականութեան արու յատկանիշէն ու պահելով միշտ մարդկային, բաբախուն ներկայութիւն մը, որ քիչ անգամ կը ճապաղի կրկնութիւններու ու տափակութեան մէջ:

Կարելի՞ է եզրակացութիւններ հանել կալուածի մը մէջ, որուն էութիւնն իսկ է յարատեւ փոփոխութիւն ու նորոգում: Ու դեռ մարդիկ կան, որ գրականութեան դասագիրք ալ կը պատրաստեն....: Ինչ որ է: Դարեր կ'անցնէ մինչեւ որ կազմուի, տեղը գրուի, փորձուի ու սկսի աշխատիլ գրական աւանդութիւն կոչուածը եւ որուն բարիքներն ու փորձանքը միայն գրողը կը զգայ ամէն վայրկեան, մա՛նաւանդ մեր դարուն: Բայց ո՛րքան տոկուն ըլլայ աւանդութիւն մը՝ ա՛յնքան զօրաւոր է անոր դէմ հակազդեցութիւնը — փաստ՝ Հայաստանի արդի երիտասարդ գրողները, յատկապէս քերթողները, որոնց մէկ կարեւոր ու արժէքաւոր մասը յեղափոխութեան նըման բանի մը լծուած է. չի կրնար գտնուիլ հայ մը, որ չհրճուի ի տես նման երեւոյթի: Էդոյեան, Մարտիրոսեան, Յարութիւնեան, Յովհաննէս, Աւագեան, Մելիտոնեան՝ իւրաքանչիւրը իր ոճով կ'ապրի «Երեւանի Գարուն-

digitised by A.R.A.R.@

նը» ու Աստուած միայն գիտէ, թէ հոգեբանական ուժի ի՛նչ սպառում կայ հիներու, երկրին «անպաշտօն ղեկավարութեան» կողմէ՝ պատսպարելու այդ մատղաշ ոստերը, գուրգուրալու անոնց լոյսին ու ջուրին վրայ՝ ապահովելու համար շարունակականութիւնը ազգային գրականութեան՝ ներկայ դաժան պայմաններէն ու կոմիսարի *մոյկերէն: Անշուշտ այս տեսակ հովանաւորութիւն մեզի շատ սուղի պիտի նստի վերջը: Բայց հիմա, ընդհանուր պատկերը յուսադրիչ է — արդէն նորագոյնները անհամբեր դիրք բռնած են դրօշարշաւի գիծերուն վրայ՝ փոխանցումը կատարելու համար: Ու ապագայի անունները գիտենք արդէն, որոշ վստահութեամբ, պայմանաւ, որ ո՛չ չփացուին, ոչ ալ տորորուին անճանաչելի դառնալու աստիճան: Վաչէն Ալեքսանեան, Անուշաւան Արշալոյսեան, Գարուշ Հարեանց, Հրաչեայ Սարուխան, Անահիտ Պարսամեան, Երուանդ Գրիգորեան, Ռուբի Գէորգեանց, Յովիկ Յովհաննէսեան, Յովհաննէս Գրիգորեան (վերջին չորսը պարզ խոստումի մը սահմանէն անդին չեն անցնիր) եւ դեռ ուրիշներ, որոնց ծանօթ չենք Սփիւռքի մէջ՝ առաջին շարքն են այն փաղանգին, որուն պիտի յանձնուի պաշտպանութիւնը մտածելու ազատութեան ու արտայայտուելու անկախութեան գալիք տասնամեակներուն: Ու արդէն այսօրուան բանաստեղծները անոնց փոխանցած են անցարանը, որ կը կոչուի «արթնացում»:*

Ուշագրաւ է այս պարագան, ինչպէս երիտասարդ քերթողներու մատեաններուն մէջ երկու գաղափար-պատկեր գրեթէ անպայման ինքզինքնին կը պարտադրեն սա կամ նա պատրուակով — «արթնացում» եւ «թռչուն»: Երկուքն ալ իրենց բուն իմաստին մէջ լայն պողոտաներ են մտածումի ու ապրումի: Արթնացումը՝ թէ՛ իր փիլիսոփայական, թէ ալ իր զգայարանային առումով, շատ բարդ վիճակի մը բացայայտիչը կը թուի ըլլալ: Նախապայման ամէն տեսակ արուեստի իրագործումի՝ այդ պահանջը արթննալու ու արթուն մնալու արդեօ՞ք արձագանգն է ընկերութեան մէջ ժխտական, բռնադիր ուժերու ներգործութեան, որոնց մասին մենք՝ Սփիւռքի մէջ, շատ բան չենք գիտեր: Ամէն պարագայի, ժամանակի հարցին ու Գիտակցութեան առեղծուածի ու զգայնութեան հետ շատ սերտօրէն առընչուած՝ արթնացումը կրնայ մարտակոչի ալ նկարագիր հագնիլ ու տեղի տալ սերունդներու պայքարի ու գաղափարներու ճառագայթումի: Դաւոյեանի մօտ կը հանդիպինք այս զարթնումի գաղափարին դեռ 60ական թուականներուն իր «Ստուերների միջով» *հատորին մէջ, լոյս տեսած* 1967*ին, երբ հեթանոսական իր ակունքներու խորհրդածութեան մէջէն կը յանգի սա մտածումին՝*

Իմ մէջ արթնանում է մարդուն վեհացնող զօրաւոր մի ուժ
Եւ ուզում եմ բոլոր սահմանները անցնել —

Ինչպէս Ֆ. Մելոյեան կը գրէր այդ օրերուն, Դաւոյեանը չէր հասկցուած ու մեղադրուած էր իբրեւ ընդունուած աւանդութեանց «հակառակ» գացող, «պարզ եւ հասարակին» դէմ գրող («Գրական թերթ», 30 *Յունիս*, 1967) *ու դժուար չէ այս ընդդիմադրութեան մէջ տեսնել բանաստեղծին զարթնումի առաջին նշանները: Սակայն Դաւոյեան կը զատուի իր կրտսեր գրչակիցներէն, որոնք կը թուին մերժել Թախիծէն անցնիլ փրկարար Յոյսի պայծառութեան, որուն կը յանգի Դաւոյեանին ուղին ու կը մնան բոլորովին անկախ՝ ընթացիկ բարոյական սպեղանիներէն: Ա. Յարութիւնեանի համար արթնացումը կատարեալ նոր ծնունդ մըն է: Ա. Մարտիրոսեանի համար հսկայ թախիծ մը կը խեղդէ բնութիւնը, ու բանաստեղծը սակայն, ան՝ բնութիւնը,*

digitised by A.R.A.R.@

միշտ կ'արթննայ՝ շարունակելու համար կիսատ մնացած կեանքի ժամանակը։

Միւս կողմէ, «Թռչունը» կը կազմէ քիչ մը պարզունակ խորհրդանըշաններու ամբողջ դրութիւն մը, որուն մէջ կան բնութեան միւս բոլոր երեւոյթները։ Առհասարակ՝ ծառը կը խորհրդանշէ կապը մարդուն ու բնութեան միջեւ. անձրեւը՝ բնութեան լեզուն, խոտը՝ կեանքի բնազդային մղումը, քամին՝ ապրելու թափը, տերեւը՝ կեանքի կարճ պահ մը, անտառը՝ բնութեան խորհուրդն իսկ, մինչ Թռչունը՝ կանչ ու հրաւէր դէպի խորհուրդ, ազատագրում, սրբազան արկածախնդրութիւն, եւայլն։ Էգոյեան, օրինակ, որուն աշխարհին առանցքը գիտակցութեան տագնապն է՝ այնքան խրթին թեմաներ ու սեմպոլներ կը գործածէ, որ ստիպուած է քերթուածին ընթացքին միշտ ետ գալ անոնց, առանց սակայն շատ մօտենալու։ Իրեն համար փողոց, Թռչուն, անձրեւ՝ բոլորն ալ կապ են ներկայի ու անցեալի միջեւ, մինչ ծառը՝ յոյս է, ու տերեւը՝ նոր կեանքի յոյս, եւայլն։

Այս քերթողները արդիական մարդիկ են, բայց միտքեր, երբ նկատի առնենք իրենց մեկնումի կէտերը, իրենց թեմաներն ու ոճը, սակայն քիչ անգամ իրենց հանգումի պահուն ցոյց կու տան նոյն հասունութիւնը. իրենց շունչը շուտ կը հատնի, հռետորութիւնը, սեւակեան արձակունակութիւն մը, բարոյախօսական այլ կեցուածքներ, սեմպոլներու որոշ միօրինակութիւն, ազգային սովորութիւն դարձած ոճաւորուած, դիւրին զգացականութիւն մը յաճախ կը դանդաղեցնեն իրենց գնացքը։ Այնպէս որ, անհրաժեշտ կը դառնայ որոշ նորոգում մը հինցած մեթաֆորներու՝ յատկապէս անո՛նք, որ ազգային թեմային հետ առընչուած են։ Հետաքրքրական պիտի ըլլար գիտնալ, թէ ռուսական ժամանակակից բանաստեղծութիւնը ո՞ր չափով ազդած է մեր բանաստեղծներուն վրայ, որոնք ազգայինէն ու միջազգայինէն հաւասարապէս հեռու՝ զուտ անձնական քերթողութիւն մը կը զարգացնեն։ Ու վերջին հարց մը — կա՞յ հասարակաց եզր Սփիւռքի ու Հայաստանի քերթողութեանց միջեւ ու կ'արժէ՞ այդ ուղղութեամբ ճիգ թափել։ Ներկայիս երկուստեք սխալ կարծիքներու ու կիսատ տեղեկութիւններու վրայ հիմնըւած դիրքեր կան, զիրար լաւ չենք ճանչնար ու այս բոլորէն տուժողը հայ արուեստը կ'ըլլայ։ Դեռ ուշ չէ ամբողջական բաժանումին առաջքը առնելու համար։

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

Ֆիլատելֆիա, 5 Փետրուար, 1980

digitised by A.R.A.R.@

Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ԶԱՀՐԱՏ

Երկու տասնամեակ անցած է Զահրատի «Մեծ քաղաքը» գործին հրատարակութենէն, որ զինք, ձեւով մը, Պոլսոյ շրջագիծէն դուրս կը հանէր եւ սփիւռքեան դէմք կը դարձնէր։ Իր անունին կամ բանաստեղծական ստեղծագործութեան շուրջ դարձող վէճերը մեղմացած են այսօր. մանաւանդ՝ «Բարի երկինք»ին հրատարակութենէն ետք (1971), որ կարեւոր յաւելում մը կը բերէր իր վաստակին վրայ։ Ամէն պարագայի, Զահրատ դժգոհելու պատճառ չունի իր անունին շուրջ դարձած հետաքրքրութենէն.— Իր գործերուն անգլերէն երկու թարգմանութիւնները՝ «Gigo poems» (թարգմ. Յ. Խաչիկեանի, 1969) եւ «Selected poems» (թարգմ. Ր. Սէթեանի, 1974), Փարիզ՝ «Էրեբունի» հրատարակչատան ժամանակակից սփիւռքահայ բանաստեղծութեան շարքին մէջ հատորի մը հրատարակութիւնը («Զահրատ», 1971) եւ, մանաւանդ՝ Ալեքսանդր Թոփչեանի խմբագրութեամբ, Խորհրդային Հայաստանի մէջ իր բանաստեղծութիւններուն հրատարակութիւնը «Մեծ քաղաքը» խորագրին տակ (1978), զինք հասցուցած կ'ըլլան հայրենի թէ սփիւռքահայ մեր բոլոր ընթերցողներուն։

Զահրատի գործերուն հայաստանեան հրատարակութիւնն է, որ այսօր մեզի առիթը կու տայ գրելու իր բանաստեղծութեան մասին՝ քանի մը պատճառներով։ Նախ՝ հայաստանեան հրատարակութիւնը գրեթէ ամէնէն ամբողջականն ու խնամուածն է բանաստեղծին ցարդ լոյս տեսած գործերուն. անոր խմբագրութիւնը, դասաւորումն ու բաժանումները աւելի յստակ գաղափար մը կու տան Զահրատի վաստակին մասին, ապա, պէտք է ընդունիլ, որ սփիւռքահայ ժամանակակից բանաստեղծի մը այս ձեւով ներկայացումը հայրենի ընթերցողներուն, ինքնին նշելի երեւոյթ է։

Այս բոլորը իբրեւ մուտք կարելի է նկատել. աւելէ անդին կայ բանաստեղծը եւ մտաւորապէս քառորդ դարու կեանք ունեցող իր վաստակը։ Իր առաջին լոյս ընծայած գիրքէն ի վեր զինք կը կարդանք, կը քննարկենք, հակասական կարծիքներ կը յայտնենք իր մասին, սակայն դժուար թէ տեղ մը յստակ պատկերացումը տեսնենք Զահրատի բանաստեղծական յղացքին։ Բնականաբար կրնայ առարկութիւն ըլլալ, թէ անհրաժե՞շտ է նման յղացք մը գտնել կամ քիչ թէ շատ բանաձեւելի քերթողական ըմբռնողութիւն մը պահանջել. վերջ ի վերջոյ, բանաստեղծական արտադրութիւն մը «գոց» ստեղծագործութիւն մը չէ։ Այս բոլորին ծանօթ ըլլալով հանդերձ, մտահոգութիւնը այստեղ կ'արձանագրենք քիչ ետք պարզելու համար, թէ ինչո՛ւ։

«Մեծ քաղաքը» ամբողջովին տարբեր աշխարհ մը կը բերէ մեր բանաստեղծութեան մէջ։ Ճիշդ է, որ այդ ձեւի բանաստեղծութիւն մը եւ մթնոլորտ կայ պոլսահայ յետպատերազմեան քերթողու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան մէջ, սակայն այդ գիծերը առաւելաբար կը յատականան եւ նկարագիր կը ստանան Զահրատով։ Տարբեր կոչեցինք այս բանաստեղծութիւնը եւ մթնոլորտը՝ քանի մը պատճառներով։ Նախ՝ հատում մը կայ հայ եւ մասնաւորաբար պոլսահայ բանաստեղծութեան աւանդութիւններէն ու գրական ժառանգութենէն՝ առաջին շրջանի ստեղծագործութիւններուն մէջ։ Ապա՝ արժէքներէ պարպուած, ծիծաղելի, ողբերգական ու անհեթեթ աշխարհ մը կայ, որուն մթնոլորտը եւս տարբեր է մինչ այդ մշակուած եւ բիւրեղացած հայկական բանաստեղծութեան զգայութիւններէն ու մթնոլորտէն։ Հետաքրքրականօրէն, նոյն տարիներուն, Վ. Օշական կը հրատարակէ «Պատուհանը» (1956) *եւ* «Քաղաքը» (1962) *Պէյրութի մէջ, նոյնպէս արժէքներու սնանկութիւնը ահազանգելով, ինչպէս եւ անհեթեթ աշխարհ մը բանալով հայ ընթերցողին։ Այս ձեւով, Վ. Օշական եւս հատում մը կը կատարէ հայ բանաստեղծութեան աւանդներէն. սակայն երկուքին մթնոլորտն ու ընթացքը բոլորովին տարբեր են. արդիւնք՝ իրենց խառնուածքներուն, շրջապատին եւ մշակութային ենթահողին։ Հիմնականը այն է սակայն, որ անգամ մը ցնցումը տրուած է, խարխուլ լաւատեսութեան մը քօղը պատռուած է եւ որոշ աւանդութիւններու նըկատմամբ կասկածող աչք մըն է, որ կը բացուի։*

Այս աշխարհի ընկերային-տնտեսական դժուարութիւններն են, որ Կիկոյի բանաստեղծութիւններու շարքին մէջէն ամէնէն աւելի ցայտուն կը դառնան, երբեմն մինչեւ իսկ այն աստիճան, որ գրութեան բանաստեղծական յղացքին տեղ՝ ընկերային «ծրագիր»ը երեւան կու գայ, որ անտեսումի կ'ենթարկէ առաջինը։ Ինչ որ կը մասնանշենք ընկերային բանաստեղծութեան ընթացիկ ախտերէն *մէկն է, ուր ընկերային մտահոգութիւնները յաճախ կը շփոթուին ու կը ճնշեն քերթողական մտահոգութիւններուն վըրայ։ Այս հաստատումով ուրացա՞ծ կ'ըլլանք Զահրատի բանաստեղծութիւններուն ընկերային բովանդակութիւնը....։ Մա՛նաւանդ՝ որ թէ՛ Հայաստանի քննադատները եւ թէ օտար թարգմանութիւններէն մէկը կը կեդրոնանան այս շարքին վրայ։ Սակայն մէկ նորութիւն պէտք է մասնանշել.* «Մեծ քաղաքը» *գործէն ետք լոյս տեսած Կիկոյի բանաստեղծութիւնները ընկերային ըլլալով հանդերձ, աւելի մարդկային կացութիւն մը կը մատնեն, քան այլ մտահոգութիւններ, ինչ որ տարբեր կը դարձնէ զանոնք։*

Ողբերգազաւեշտական աշխարհի մը հերոսը կամ հակահերոսն է Կիկոն, մեծ քաղաքի պզտիկ, աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսել՝ պզտիկցուած քաղաքացին է, որ նիւթապէս ողորմելի կացութիւն մը կը պարզէ, որուն երազները հանրակառքի գիծերուն պէս սահմանուած են չշեղելու, եւ որուն սէրն ու գուրգուրանքը, կամ՝ մարդկային ամենատարրական պահանջները զլացուած են, զոր միայն՝

«Բարի սիրուհիի մը նման
մառախուղը թեւերուն մէջ է
առեր...» («Սերենատի պէս»)

Հայաստանեան հրատարակութեան ներածականին մէջ, Ալ. Թոփչեան հետեւեալ ձեւով կը պարզէ տուեալ կացութիւնը.

«Անցեալի պարզ ու հարազատ արժէքների ու նորի բարդ, օտար ու վախեցընող իրականութեան բախման մէջ միշտ ծնւում է փոքր մարդու միկրոդրաման»։

Կասկած չկայ, որ հիմնական հարցը «փոքր մարդու միկրոդրաման» *է, սակայն հարցադրելի է՝ ըսելու համար նըւազագոյնը, թէ որքանով ասիկա ծնունդն է անցեալի հարազատ արժէքներուն ու նոր իրականութեան բախումին։* «Մեծ քաղաքը» *գործին նոյնանուն առաջին բանաստեղծութենէն սկսեալ կայ անշուշտ ճարտարարուեստականացումի եւ մեր քաղաքակրթութեան արդիւնք մեծ քաղաքներու բնակիչին ինքնութեան տագնապը, որ աւելի ուշ իր իսկական շրջագիծին մէջ պիտի դրսեւորուի, սակայն հոս, անոր ընկերային եզրն է, որ կը*

digitised by A.R.A.R.@

զարգանալ, քիչ մը յանձնառու նպատակադրումի մը տպաւորութիւնը ձգելով, «Համառօտ կենսագրութիւն Կիկոյի» շարքը անհանգիստ ընելու կամ կեղծ թըւալու չափ այս տպաւորութիւնը կը ձգէ։ Հոն, ամէնէն հարազատ թուացող արբումը, Կիկոյի ինքն իր առանձնութենէն փախչելու զգացումն է («Աքսէտ էֆենտի փողոցը»)։ Բարեբախտաբար, աւելի աւելի բան մը կը փորձէ Զահրատ, որ իր ամբողջութեան մէջ շահեկան է եւ իր ապագայ գործին հէնքը կը կազմէ։

Նման աշխարհի մը մէջ, ուր արժէքները այս կամ այն պատճառով պարպըւած են իրենց բովանդակութենէն, որոշ հեղինակութեամբ կամ հանդիսաւորութեամբ գրուած բանաստեղծութիւն մը ծիծաղելի կը դառնայ եւ, ինչպէս այդ ողբերգազաւեշտական աշխարհի «բանաստեղծական հերոսը» Կիկոն է, նոյնպէս այդ աշխարհի բոլոր միւս տարրերը կը շրջուին։ Այլեւս դժուար է ճշդել, թէ բանաստեղծը ե՛րբ լուրջ է եւ երբ կը ծիծաղի, բառերը ե՛րբ «հանդիսաւորութեամբ» գրուած են եւ երբ կատակով։ Անոնք կարծէք նոյն մակարդակի են եւ կրնան իրարմով փոխարինուիլ։

Ասոր առաջին անդրադարձը կը տեսնենք հայկական տաղաչափութեան որոշ ձեւերու եւ չափերու օգտագործումին մէջ, սակայն բովանդակութեամբ մը, որ կը շրջէ նախորդին «հեղինակաւոր» ընթացքը եւ բովանդակութիւնը։ Ասոր լաւագոյն օրինակը «Կաղանդի ծառ»ն է, ուր ընթերցողը ո՛չ միայն իր սպասած ապրումներուն ներհակ պատկերներ կը գտնէ, այլեւ՝ իրեն այդքան ծանօթ այդ չափերուն մէջ տարբեր բովանդակութիւն. այսպէս՝

«Ծառէն ժանեակ ծառէն մանեակ
ծառէն սոխակ կախեցէք
Ծառէն թելեր ծառէն ծամեր
ծառէն լոյսեր կախեցէք
Ծառէն ծաղիկ ու խաղալիք
Ծառէն պերճանք ու զարդարանք
Ծառէն խաբկանք ծառէն պատրանք
ու երազանք կախեցէք
— Կից մը տուէք — թող փլի

Նոր ծառ մ'առէք — ծառէն
ձանձրոյթ կախեցէք
Ծառէն ձանձրոյթ ծառէն ձանձրոյթ
ծառէն ձանձրոյթ կախեցէք
— Այդքան առատ արդէն ուրիշ
ի՞նչ ունիք —»

Առաջին տուներ ծանօթ 4-4-4-3 չափին օգտագործումն է, ուր առաջին, երկրորդ եւ վերջին տողերը նոյն բառով (յանգով) կ'աւարտին։ Աւելի՛ն. երրորդ եւ չորրորդ տողերը 4-4 չափերով, նոյն տողին կիսումն են, ինչ որ ամբողջութիւնը դասական քառատող մը կը դարձնէ խորքին մէջ։ «Կից մը տուէք»ը արդէն կը կատարէ շրջումը, որմէ ետք, նոյն 4-4-4-3 չափին մէջ «Ծառէն ձանձրոյթ ծառէն ձանձրոյթ ծառէն ձանձրոյթ կախեցէք» կրկնումը պոռթկում մը կը դառնայ թէ՛ ծանօթ ապրումին-կայութեան եւ թէ քերթուածին օրէնքին դէմ (որուն մէկ տարբեր արտայայտութիւնը կէտադրութեան զանցումն է), տարբեր ուժգնութիւն մը տալով բանաստեղծութեան։ Նմանօրինակ ուրիշ գրութիւն մը «Կաղանդի կազել»ն է («Բարեւ ըսեմ այս կաղանդին ու բոլոր հին կաղանդներուն»)։

«Ռոնտօ զարնան վրայ» 2-2-3 չափի վրայ նոյնայանգ երկտողերով, ժողովրդային մոթիֆներու ձեւով կարծէք մանկական երգի մը կը վերածէ քերթուածը («Կաքաւ կաքաւ կաքաւիկ/Լայնշի լուսնակ լար մահիկ»)։ Անշուշտ, Զահրատի Ռոնտոն 16 տողնոց ըլլալով չի յարգեր քերթուածին ծանօթ օրէնքները, պարզապէս առաջին տողը կ'ըլլայ նաեւ վերջինը։ Սակայն մթնոլորտը հետաքրքրական է, որովհետեւ գրեթէ անկարելի է ճշդել, թէ մանկական խա՞ղ է, ժողովրդային ե՞րգ, թէ «լուրջ» Ռոնտօ է քերթուածը։ Այլուր, ժողովրդային երգերու ձեւով բանաստեղծութիւններ պիտի գրէ Զահրատ («Սիրերգութիւն»)։

Ի՞նչ կարելի է եզրակացնել։ Նման անհեթեթ կամ ողբերգազաւեշտական աշխարհի մը մէջ իմաստ չունի այլեւս տո-

digitised by A.R.A.R.@

գերը լուրջ կամ կատակ կոչել։ Տակաւին ան-օրինութիւնը հեղինակին համար հաւասարած կ'ըլլայ անարդարութեան, որով՝ արժէքէ պարպուած կ'ըլլան թէ՛ քաղաքին օրէնքը եւ թէ քերթողութեան օրէնքը....։ Հոսկէ՝ Զահրատի առաջին շրջանի բանաստեղծութեան քիչ մը ծրագրային, ընկերային եզրը, ինչպէս եւ բանաստեղծութեան օրէնքին հետ ազատ խաղը։

***

«Բարի երկինք»ը (1971) Զահրատի բանաստեղծութիւնը իր ընկերային շըրջագիծէն դուրս բերելով, անոր մարդկային շրջագիծ մը կու տայ եւ, քիչ մը ծըրագրային յատակագիծերէն անդին տանելով զայն՝ իրագործումի հանգրուանին կը դնէ։ Վերը կատարուած հաստատումով կեցուածք ճշդած չենք ըլլար ընկերային բանաստեղծութեան դէմ, պարզապէս անոր քիչ մը արուեստական կամ յանձնառու փորձերը կը նշենք։ Ամէն պարագայի, ընկերային կամ հեղինակին խոկական շրջապատէն եկող գիծը միշտ կենդանի պիտի մնայ (իբրեւ ներկայութիւն) իր ստեղծագործութեան մէջ։

Աւելի քան տասնամեակ մը անցած է Զահրատի առաջին եւ երկրորդ գործերուն միջեւ («տետրակ»ները նկատի չունինք) եւ բացայայտ բիւրեղացում մը կայ անոր բանաստեղծութեան եւ լեզուական տարրերուն մէջ, ինչպէս եւ կեանքը ընկալելու աւելի յստակ, մարդկային ու խոր հայեացք մը։

Ան այլեւս պէտք չունի քիչ մը փարսէ ձեւով ըսելու, թէ մեծ քաղաքի բնակիչն է, քանի որ քաղաքային մեր առօրեան այլեւս հոն զգալի է։ Պէտք չունի նաեւ իր անհատականութեան, ինքնութեան կամ եսին տագնապը մեր քիթին կոխելու, որովհետեւ «Այսպէս ամէն առաւօտ», ամէն օր, որ տունէն դուրս կ'ելլէ՝ ամբոխին, արտադրողական-սպառողական ընկերութեան մէկ մասնիկն է, գրեթէ անկամ, եւ ակամայ տուն ձըգուած, եւ իր տան առանձնութեան մէջ է, որ կրնայ վերադառնել զայն։

Այս շատ մարդկային գիծն է, որ կ'առինքնէ Զահրատի այս բանաստեղծութիւններուն մէջ։ Կորսուած ամբողջ անցեալ մը պարունակող «Նինա»յի երգը, իր կորսուած մարդկութիւնը մոռցող տիեզերքի «Լարախաղացը», մարդկային կացութիւններ դրսեւորող «Իբր թէ»ն կամ «Մահագրականը», եւայլն։

Տակաւին այս բոլորը երբեմն քնարական երանգ մը կ'առնեն, որ դժուար հասկնալի պիտի ըլլար առաջին շրջանին։

«Քոյր — ե՞ս անունդ մոռցայ
Թէ ոչ քիչ մըն ալ անուն չունէիր —
Ինչո՞ւ համար կը մտէին
սարփինաները բարի
Երբ ձեռք ձեռքի կը քալէինք
մշուշին մէջ որ չկար —
Յանկարծ շուրջս նայեցայ
Չկայիր
Քոյր — ե՞ս արդեօք չտեսայ»
(«Մշուշ»)

Այստեղ աչքառու է՛ եւ քնարականութիւնը, եւ բանաստեղծութեան թելադրականութիւնը։ Կայ անշուշտ անհատականութեան տագնապ մը, սակայն կայ նաեւ հաղորդակցութեան պակասը կամ նման կասկած մը։

Ասոր կը յաջորդէ իր անհատական եւ հաւաքական եսին մէջ խորացում մը։ Եթէ «Զարմանահրաշ»ը այլ գործերու հետ անձին փնտռտուքը կը կատարէ (եւ ոչ թէ ուրուականային Կիկոյի մը), «Կոմիտաս»ն ու «Մեսրոպաբոյր»ը իր հաւաքականութեան եւ լեզուին նկատմամբ միտում մը կը մատնեն։ Այս պատճառով ալ իր բանաստեղծութիւնը տարբեր կշռոյթ կը ստանայ։

«Խունկ կը բուրեն
Որդան կարմիր ու մագաղաթ կը բուրեն
... Արեւ ու արտ կը բուրեն
Վարդ ու սոխակ — Սայաթ-Նովա ու
Կոմիտաս կը բուրեն
... Ուր որ ըլլան հողմացրիւ ուր որ

digitised by A.R.A.R.@

գաղթեն — վարդապե՛տ
Քու տառերդ ազատութիւն կը բուրեն
(«Մեսրոպաբոյր»)

Ամէն պարագայի, այս հաստատացումը կը կատարուի կեանքի բոլոր երեսներուն վրայ։ Աւելի՛ն. անիկա ոճային նըրբերանգներով եւ որոշ (յաճախ սեւ) հիւմորով *մը կը հարստացնէ Զահրատի բանաստեղծութիւնը։*

Հիւմորի գիծը, որքան ալ սկիզբը նշմարելի ըլլայ, այս շրջանին է, որ յըստակ զարգացում կ'արձանագրէ։ «Տիկին Բրածոյ»*ին մէջ սեւ հիւմոր մը կայ եւ որոշ ձեւի ամլացնող կենցաղի մը դէմ լուռ բողոք մը. այսպէս՝*

«Տիկին Բրածոյ — ինչպէս էք
Ինչպէս ըլլաք — ծովէն ելած
ձուկի պէս —
Ծաղարանը նստեր էք
Պաղպաղակ չէ — ձեր մենութիւնը
կը լիզէք ծովուն դէմ —
Հին փառքերու ծովէն ելած ու
շլմորած ձուկի պէս
Տիկին Բրածոյ — լքուեր էք»

Քիչ ետք արդէն ամբողջութեամբ Պոլիս ենք, որ, բնականաբար, այս իմաստով, լաւագոյն ձեւով կը ներկայանայ «Պարոնեան»*ով.*

«Անոնք որոնք կը բազկաթոռակազմին
Անոնք որոնք կը բարեհամբաւածախեն
Անոնք որոնք կը բարեհամբաւազնեն
Անոնք որոնք կը յորձանաշրջթնա-
ծափահարեն
... Անոնք որոնք կը տիրացուատեսեն
Անոնք որոնք կը մեծապարերգանան
թերթասիւնակօրէն
կը նային հայելիիդ մէջ
կը մեռնին խնդալէն»

Պոլիսը, Պարոնեանի երգիծական ժա-

ռանգութիւնը, որոշ բառապաշարն ու բառակազմութեան եղանակը միշտ չէ, որ այնքան յաջող ձեւով կը կազմուին եւ լաւ ամբողջութիւն մը կը կազմեն։

Այս բոլորով, կը տեսնենք, թէ բաւական ինքնուրոյն բանաստեղծական անհատականութիւն մը ունինք Զահրատով, որ որոշ իրագործումներ արձանագրած է իր անունին դիմաց։ Այս ընթացքին, բացայայտ են կարգ մը փոփոխութիւններ։ Օրինակ, այդ անհեթեթ կամ ողբերգազաւեշտական աշխարհին տեղ՝ հետզհետէ աւելի որոշակի, իրական եւ լաւատեսութեամբ ու հիւմորով բարեխառնուած մթնոլորտ մը կը տեսնենք։ Այս զարգացումը պատճառ կը դառնայ նաեւ, որ ուրուագծային (սակայն ընկերային տագնապ մը հետապնդող) Կիկոյի մը փոխարէն բանաստեղծին իսկական կամ ներքին խառնուածքը տակաւ անուղղակիօրէն յայտնուի, իր անհատական ու հաւաքական տագնապներով, անձկութիւններով, տխրութեամբ, ծիծաղով, եւայլն. այլ խօսքով՝ որոշ քաղաքացիութեամբ, որուն գոյութիւնը կասկածելի էր առաջին շրջանին։ Անշուշտ, այդ սկզբնական անհեթեթ աշխարհէն շատ մը տարրեր կան տակաւին, որովհետեւ հոնկէ, այսինքն՝ իր բնական շրջապատէն է Զահրատի մեկնակէտը, այլապէս կէս-լուրջ կամ նախնական տողեր ու տրամադրութիւններ անհասկնալի պիտի մնային։ Գուցէ այս մէկը քիչ մըն ալ պոլսական խառնուածքին ու աշխարհահայեացքային գիծերուն մաս կը կազմէ՝ կեանքը դիտելու քիչ մը կատակով, սեւ հիւմորով, տխրութեամբ, երբեմն նոյնիսկ անլրջութեամբ՝ անտանելի ու քարացած կենցաղն ու լրջութիւնը ծաղրելով։

Այս բոլորին գումարն է Զահրատ եւ այս բոլորին ամբողջութիւնը կը ներկայացնէ «Մեծ քաղաքը» *հաւաքածոն։*

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՆՄՈՅՇՆԵՐ՝ ԶԱՀՐԱՏԻ ՔԵՐԹՈՂՈՒԹԵՆԷՆ

Մ Շ Ո Ւ Շ

Քոյր — ե՞ս անունդ մոռցայ
Թէ ոչ քիչ մըն ալ դուն անուն չունէիր —
Ինչո՞ւ համար կը մտէին սարփինաները քարի
Երբ ձեռք ձեռքի կը քալէինք մշուշին մէջ որ չկար —
Ցանկած շուրջս նայեցայ
Չկայիր
Քոյր — ե՞ս արդեօք չտեսայ

Թէ ոչ քիչ մըն ալ դուն երբեք չկայիր —
Ինչո՞ւ համար կը մոէին սարփինաները քարի
Մշուշին մէջ որ չկար
Կը քալէինք ձեռք ձեռքի
Միլիոնաւոր առաւօտներ ակնթարթի մէջ ծնան —
Կը վախնայիր կը մտէիր սարփինային պէս քարի —
Քոյր — ե՞ս արդեօք չկայի
Թէ ոչ քիչ մըն ալ դուն կայիր առանձին —

Ինչո՞ւ անունդ մոռցայ

ԱՅՍՊԷՍ ԱՄԷՆ ԱՌԱՒՕՏ

Այսպէս ամէն առաւտ
Հրաժեշտ կ'առնեմ կը բաժնուիմ ես ինձմէ

Տանս դուռը երբ կը փակեմ ետեւէս
Գիտեմ թէ
Եսս ներսն է — եւ ամէն քայլ զիս կ'անջատէ իմ եսէս

Այսպէս ամէն առաւօտ
Հրաժեշտ կ'առնեմ կը բաժնուիմ ես ինձմէ —
Կը խառնուիմ ուրիշներով շինուած հսկայ ծովուն մէջ

Ու կը տեսնեմ — պատուհանին ետեւէն
Եսս կեցեր զիս կը դիտէ մտատանջ

Իսկ ես ամէն առաւօտ
Կ'երթամ ձուլուիլ ուրիշներով շինուած հսկայ ծովուն մէջ
Մինչդեռ եսս պատն երեսին նստեր կու լայ ետեւէս

Հրաժեշտ կ'առնեմ կը բաժնուիմ ես ինձմէ —
Առաւօտուն — ես մանաւանդ առաւօտուն դժբախտ եմ

digitised by A.R.A.R.@

ՋԱՐՄԱՆԱՀՐԱՇ

Օր կ'ըլլայ
Ես ու ինքս ձեռք ձեռքի
Անօրինակ փնտռտուքի մը կ'ելլենք —
Ինքնութիւնս կը պեղենք

Միօրինակ տարազներու յաճախանքէն ձանձրացած
Օր մ'ալ մենք
Բազմատեսակ ինքնութիւնս ճանչնալ կ'ուզենք մարդկօրէն

Դիւրին չէ —
Անջրպետին մէջ մոլորակ քարկոծելու չի նմանիր —
Ինքնութիւնս այնքան խոր է — այնքան խիտ
Որ ձեր գիտցած տիեզերքին սահմաններէն կը յորդի —
— Երկինքն ի վեր դուք ի վերջոյ քանի՞ հատ աստղ կը համրէք —

Մինչ եթէ
Երբ օր ըլլայ ու — դուք ձեզի — ձեր ինքնութիւնը պեղէք
Ինչքա՜ն արեւ կը գտնէք հոն — քանի քանի տիեզերք —
Չէ՛ք գիտեր ինչ հարուստ էք

Ես ու ինքս ու դուք եկէք — ձեռք ձեռքի —
Մեր էութեան խառնարանին մէջ անծիր
Ջարմանահրաշ փնտռտուքի մը ելլենք

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆ

Օգոստոսի արեւին տակ ու հովուն տակ հիւսիսի
Շոգեմակոյկ մը նստած
Հանի Լեւոնը գնաց

Ու անոնք որ ծովափէն
Ծովն ու ծովուն փրփուրները դիտեցին
Խօսք մէկ ըրած խորհեցան —
Կարգը մեզի քիչ մը եւս մօտեցաւ

Հանի Լեւոնը տարին —
Ամէն ինչ էր բայց ամէն ինչ ըլլալէն ալ աւելի
Իր դարի մօտ տարիներուն հաշիւով
Մեր բոլորին երաշխիքն էր մահուան դէմ
Մինչդեռ հիմա կարգը մեզի քիչ մը եւս մօտեցաւ

Մէկ քահանայ չորս մահակիր դագաղ մ'անշունչ փայտի պէս
Շոգեմակոյկ մը դրին
Ու ծովն ի վար նաւարկելէն Հանի Լեւոնը տարին

Մինչ անոնք որ տեսան — լացին — չլացին —

digitised by A.R.A.R.@

Զգացին թէ կարգը իրենց քիչ մը եւս մօտեցաւ
Օգոստոսի արեւին տակ ու հովուն տակ հիւսիսի

ՄԵՍՐՈՊԱԲՈՅՐ

Խունկ կը բուրեն
Որդան կարմիր ու մագաղաթ կը բուրեն

Վանք կը բուրեն
Ապաշխարանք կը բուրեն
Ծոմ ու մեծ պահք ու ճգնութիւն կը բուրեն

Աւետարան կը բուրեն
Խաչ ու Նարեկ — աղօթք ու ողբ ու շարական կը բուրեն

Մահ կը բուրեն
Հերոսամարտ ու նահատակ կը բուրեն

Արեւ ու արտ կը բուրեն
Վարդ ու սոխակ — Սայեաթ Նովա ու Կոմիտաս կը բուրեն

Կեանք կը բուրեն
Վերազարթնում ու յաղթանակ կը բուրեն

Ուր որ ըլլան հողմացրիւ ուր որ գաղթեն — վարդապե՛տ
Քու տառերդ ազատութիւն կը բուրեն

ԿՈՄԻՏԱՍ

Արեւ կայ
Իր երգերուն մէջ հողն եփող արեւ կայ
Արեւ կայ սիրտ տաքցնող
Ու կարօտով սիրտերն այրող արեւ կայ

Տերեւ կայ
Իր երգերուն մէջ բողբոջուն տերեւ կայ
Տերեւ կայ շոգ ամառներէն վերապրող
Ու աշնան հետ ոսկի դարձած տերեւ կայ

Անձրեւ կայ
Իր երգերուն մէջ գարնան շաղ անձրեւ կայ
Անձրեւ կայ սիրտը թրջող
Ու կարօտովն ի սպառ մարող անձրեւ կայ

Բարեւ կայ
Իր երգերուն մէջ համասփիւռ բարեւ կայ
Բարեւ կայ մեր գութաներգէն հարսներգէն
Խաղաղութիւն սիրող մարդոց բարեւ կայ

ԶԱՀՐԱՏ

digitised by A.R.A.R.@

ԹԻՒՐՆ ՈՒ ԹԵՐԻՆ՝ ԱՅՍՕՐ

1) ԱՄԷՆ, ԲՈԼՈՐ ԵՒ ԱՄԲՈՂՋ

Շատ ընթացիկ սխալագրութիւն մը՝ սկսելու համար։ Կը կարծուի, առհասարակ, որ ամէն, բոլոր *եւ* ամբողջ *բառերը, գործածուած՝ ըլլա՛յ իբր դերանուն, ըլլա՛յ իբր ածական (ի դէպ, երկու պարագային ալ կը պատկանին անորոշ կամ ընդհանրական խօսքի մասին, տեսակին), տեղիք չեն տար սխալի, սխալ գործածութեան։ Պարզ է իւրաքանչիւրին ե՛ւ իմաստը, ե՛ւ գործածութիւնը։ Սակայն, փաստօրէն, անոնք մէկէ աւելի անգամներ կ'երեւին ընթացիկ հայերէնագիտութեան էջերուն, իբր սխալ հասկցուող եւ սխալ կիրարկուող բառեր. մատնանշումը կ'ընէ Բ. Թաշեան, իր կարգին,* «Թիւրն ու թերին»*ի իր շարքին մէջ։ Փաստ է, նաեւ, որ մեր մամուլի էջերուն յաճախ կը հանդիպինք սա՛ տիպի նախադասութիւններու.* «Ամէն կարելիութիւնները նկատի առնուած են». *կամ՝* «գաղութներու բոլոր կարողականութիւնը կեդրոնացուեցաւ». *կամ տակաւին՝* «...առանց մտածելու որ այդ ամբողջը կրնային...»։

Եղա՞ւ. չէ՛, չեղաւ։

Ածականաբար գործածուած այս «անորոշներ»էն իւրաքանչիւրը իրեն յատուկ թիւ ունի. ամէն *անորոշէն ետք եկող գոյականը կ'ըլլայ միշտ եզակի. ուրեմն՝* «ամէն կարելիութի՛ւն» *եւ ոչ* կարելիութիւններ։ *Պարզ է, որ* ամէն *կը գործածուի* ամէն մէկի, իւրաքանչիւրի *իմաստով, եւ չի կրնար դառնալ որոշիչը յոգնակի գոյականի։ Գալով* բոլորին, *անոր պէտք է անպայման հետեւի յոգնակի թիւով գոյական. կրնանք ըսել* «բոլոր ուժերը» *բայց երբեք* բոլոր ուժը։ *Իսկ* «բոլոր կարողականութիւնը» *կրկնակիօրէ՛ն սխալ է. կարողականութիւն, շեշտօրէն վերացական բառ ու հասկացութիւն, չի կրնար դրուիլ յոգնակի. եւ քանի արտայայտել ուզուածը* ամբողջի *գաղափարն է՝ կրնանք միայն ըսել* «ամբողջ կարողականութիւնը»։ *Վերջացնելու համար շեշտենք, որ* ամբողջը *միայն եզակի թիւով գոյականի կը նախորդէ։*

Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը, իբր դերանուն գործածուած, համապատասխան թիւով ստորոգիչ (բայ) կը ստանայ. «ամէնը փճացաւ» *(քիչ գործածական),* «Բոլորը եկան» *եւ* «Այդ ամբողջը կրնայ ունենալ ժխտական անդրադարձ...»։ *Ու ո՛չ* «Ամէնը փճացան», «Բոլորը հասաւ» *կամ* «Ամբողջը կրցան...»։

Արձանագրենք այս պարզ, պարզագո՛յն կանոնները, եւ այսուհետեւ ամէն *առիթով եւ* բոլոր *պարագաներուն՝ խուսափինք սխալագրական այս կալուածէն....։* Ամբողջը՝ *քիչ մը բարի կամեցողութեան հարց է։*

2) ՈՐԱԿԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՈՐՈՇ ԶՈՅԳԵՐ...

Նուազ ընթացիկ, սակայն հայերէնի մէջ առկայ սխալ է շփոթը ընդմէջ ընկերայինի/ընկերաբանականի, հոգեկանի/հոգեբանականի, մարդկայինի/մարդաբանականի... *մինչեւ* տեսական/տեսաբանական *հասնելով...։*

digitised by A.R.A.R.@

Պարզ պէտք է ըլլայ, որ կեանքի մէջ գոյութիւն չունին ընկերաբանական երեւոյթներ, ինչպէս թերթ մը չի հրատարակեր ընկերային յօդուած մը։ Մարդկային ընկերութեան պարզած երեւոյթները ընկերային են, իսկ այդ երեւոյթներէն մեկնելով մշակուած գիտութեան՝ ընկերաբանութեան գրոյթները ընկերաբանական գրոյթներ են, գրուած յօդուածները՝ ընկերաբանական յօդուածներ։ -Բան- արմատը երբ առկայ է՝ հարցը կը վերաբերի ոչ «բնական» երեւոյթին, այլ զայն ուսումնասիրող գիտութեան։ Նոյն տրամաբանութեամբ՝ չկան մարդկային մեթոտներ, կան մարդաբանական մեթոտներ։ Նոյն տրամաբանութեամբ պէտք չէր խօսուէր՝ հոգեբանական հարցեր ունեցող անձերու մասին. մարդոց հարցերը պէտք էր նկատուէին հոգեկան, իսկ հոգեբանականը վերապահուէր՝ այդ հարցերը ուսումնասիրող գրոյթներուն, վարկածներուն ու դիտարկումներուն։ Բայց հոգեբանական բառը այնպիսի «ժողովրդականութիւն» մը գտած է, եւ տարիկա՝ ոչ միայն հայերէնի մէջ, որ կը գործածենք զայն ամէ՛ն իմաստով. հոգեբանական դրժւարութիւններէն մինչեւ... հոգեբանական տեսութիւնը...։

Բառ մըն ալ տեսական/տեսաբանական զոյգին մասին. հոս ալ զանազանումը պարտէր յստակ ըլլալ։ Հարց մը տեսական է, երբ կը հակադրուի գործնականին, թանձրացականին. երբ, առանց «բնութեան մէջ» գոյութիւն ունենալու (բնութեան մէջ, պարզ է, տեսական հարց գոյութիւն չունի), տեսութիւններու համակարգի մէջ չէ դիտուած, եւ կը նշանակէ մտածական, վերացական։ Ա՛յլ են տեսաբանական հարցը, տեսաբանական մօտեցումը. կ'ենթադրեն ամբողջ մեթոտաբանութիւն մը, եւ աւար եռին՝ համակարգ մը. տեսականի ենթադրածէն աւելի շեշտ վերացականութեան մակարդակ ու ոլորտ։

3) ԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԳԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

Շփոթի զոհ այլ զոյգ մըն ալ՝ զգայութիւնն ու զգայնութիւնը։

Առաջինը՝ մեր հինգ զգայարանքներէն որեւէ մէկուն մեզի փոխանցած արտաշխարհային տարրն է, աստ համապատասխանող գրգիռը. հոգեկան կեանքի (ահա հոս սխալ պիտի ըլլար, սխալ պէտք էր ըլլար գործածել հոգեբանական կեանք ձեւը...) տարրական մէկ առնեալը։

Զգայնութիւնը հիմնովին տարբեր է զգայութենէն. ապրող էակին հոգեկան աշխարհի, զգացումներու եւ զգացականութեան բարդ խառնուածքն է անիկա առաջին հերթին։ Մինչ զգայութիւնը տեսողական է, լսողական, շօշափային, եւայլն, զգայնութիւնը ենթակային աշխարհը ընկալելու յուզական-մտածական յատկանիշներու գումարն է. այս իմաստով կը խօսինք ժողովուրդներու՝ զգայնութեան մասին նաեւ, գրական սերունդի մը զգայնութեան մասին, խօսելէ առաջ անհատի զգայնութեան մասին։ Կարճ՝ զգայնութիւնը անհատին կամ խումբին «զգայուն ըլլալու ձեւ»ն է, տարիճանը։ Նաեւ, այս վերջին պարագային, անիկա կրնայ նշել, ըստ չրջագրութեան (fոնքեւրep), միջինէն աւելի զգայուն ըլլալու իրողութիւնը. թէեւ այս վերջին իրողութեան, միճակին յաճախ կը վերապահենք գերզգայնութիւն բառը։

Այս զոյգի կողքին, ունինք հայերէնի մէջ նուազ քաղաքացիական իրաւունք վայելող զգայնոտ բառը։ Ճիշդ գործածութեան պարագային, անիկա պէտք էր յղուէր, կը կարծենք, ֆիզիքական-սեռային ոլորտի լայնօրէն հաղորդ խառնուածքի, զգայնութեան. եւ ոչ գերզգայնութեան իմաստի։ Իր կողքին՝ կրնար գործածուիլ նաեւ զգայնաէրը կամ զգայնապաշտը։

digitised by A.R.A.R.@

Չենք անդրադառնար հոս՝ զգաց– արմատով բառերու, ինչպիսին են զգացումը, զգացականն ու զգացականությունը։ Այս բառերը, կը կարծենք, նուազագոյն առիթը պէտք չէ տան շփոթի՝ վերոյիշեալ միւս եզրերուն հետ։

4) ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ «ԹԻՒՐ ՈՒ ԹԵՐԻ» ՄԸ···

Այս շարքի մեկնակէտին, կը յայտնուէր տրամադրութիւնը՝ առաւելագոյնս մօտ ըլլալու արեւելահայերէնին, ընկալուչ մնալու՝ անոր յօրինումներուն ու նորումներուն առաւելագոյն չափով, օգտուելու արեւելահայ եւ խորհրդահայ հայագիտական նուաճումներէն. կարճ՝ միտիլ մեր լեզուի երկու ճիւղերու մերձեցման։ Պարզ է, սակայն, որ այս տրամադրութիւնները մեզմէ պէտք չէ խլեն քննականութիւնը, այսինքն՝ հարցադրող ու դատող մարդու խոհորացոյցը···։

Ինչ որ սխալ, ուղղակի ախտաւոր հիմ ունի արեւելահայերէնի «տեղծագործական» ոլորտին մէջ՝ այդ ալ, մա՛նաւանդ, բարդացում–ածանցումի չափազանց նախնական, ոչ–դասական, տառել՝ հակադեզագիտական հանգամանքն է։ Ճիշդ է, հայերէնի մէջ որոշ բառեր կան, նուիրագործուած կամ լայն գործածութեան արժանացած, որոնք կը կուտակեն մասնիկները՝ անհարկի ձեւով. այսպէս՝ սկզբունքային բառը, ուր –ունք ածանցին վրա՛յ է, որ կ'աւելնայ –ային ածանցը։ Սխալ, բայց նուիրագործուած սխալ, որ անօգուտ ու անտեղի կը դարձնէ նոյնիսկ ախտաւանքը՝ անճաշակ այս բառի հաշւին։ Որքա՜ն աւելի կոկ ու վայելուչ պիտի ըլլար, սակայն, սկզբնային բառը, որ, միւս կողմէ, չունի այլ գործածութիւն (սկզբնական է, որ արդէն կը գործածուի, ծանօթ իմաստով)։ Սակայն մոռնա՛նք սկզբունքայինի հանդէպ մեր սկզբունքային դժգոհանքը···։

Հարցը ա՛յն է, որ արեւելահայերէնը լայնօրէն կը գործածէ ածանցներու անտեղի ու թափթփած կուտակման այս բառակազմական քաղաքականութիւնը։ Այսպէս, լեցուն են հիմունքայինները, տեղեկանքայինները, գործուղումականները···։ Ո՞ւր կ'երթայ հայերէնը այս ձեւով։ Կ'ըմբռնենք, առաւել՝ խորապէս գիտակից ենք, որ խորհրդահայ իրականութեան բազմազանութիւնը այդ հայերէնը դնէ յանդուգն ստեղծագործութիւններու մարտահրաւէրի մը առջեւ, որուն նուազ շեշտօրէն ենթակայ է մեր արեւմտահայերէնը։ Բայց կարելի չէ՞ աւելի վայելուչ ձեւով վերցնել այդ մարտահրաւէրը։ Ունինք հմտութիւնը լուծումներ առաջարկելու նոյնիսկ մեր մատնանշած քանի մը օրինակներուն պարագային կամ անոնց բոլորին։ Ինչո՞ւ սակայն, օրինակի համար, հիմունքայինը չփոխարինել հիմնայինով, անոր ոչ–գործածուած, «ոչ–գրաւուած» ըլլալու առաւելութենէն չօգտուիլ. նուա՞զ խօսուն է, նուա՞զ «փորձնական» ու փորձնապաշտ. բայց ղեկավարուած ու համակարգայնօրէն տարածուած այս գործածութիւնը ի վերջոյ անպայմա՛ն պիտի դառնայ խօսուն, այլեւս նշանակէ··· ինքզինք···։ Կամ ինչո՞ւ, տեղեկանքայինի պարագային, չբաւարարուիլ տեղեկայինով···։

Կ'անդրադառնանք, անշուշտ, որ որոշ ածանցային կուտակումներ անխուսափելի են, եթէ ոչ անհրաժեշտ ու բաղձալի։ Այդպէս է պարագան, օրինակ, քանի մը տող վերը գործածուած համակարգայնօրէն մակբային։ Մեր հարցը չի վերաբերիր այս վերջիններուն։

Յ. ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

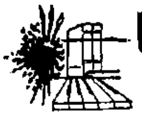

Մշակութային լուրեր

ԱԼԷՆ ՌՈՊ–ԿՐԻԷԻ ՇՐՋԱՊՏՈՅՏԸ

Ալէն Ռոպ-Կրիէ շրջապտոյտի ելած է, Միացեալ Նահանգներու մէջ Նոր Վէյվի շուրջ դասախօսութիւններ տալու համար։ Նիւ Եորքէն Ֆրանսայի Թէր-Նէօվ կղզին երթալու համար, Ռոպ-Կրիէ նախընտրած է շոգենաւը, հակառակ ճամբու երկարութեան։

Թէր-Նէօվի մէջ Ռոպ-Կրիէ դասախօսութիւններ պիտի տայ Նոր Վէյվի մասին, ինչպէս ըրած էր նախապէս՝ Մարոքի մէջ։

Վիպասան Ռոպ-Կրիէ եղած է նաեւ բեմադրիչ եւ փրոֆեսէօր։ Ամբողջ տարի մը ան դասախօսած է Ֆէզ քաղաքի համալսարանը։ Տարիներ առաջ, նոյն Ռոպ-Կրիէն աշխատած է Մարոքի մէջ՝ իբրեւ գիւղատնտես-երկրաչափ։

Ինչպէս կը տեսնուի Ռոպ-Կրիէի գլխաւոր յատկանիշը յարափոփոխութիւնն է եւ ինքնանորոգումը։ Գալով դասախօսի իր ասպարէզին, ան կ'ըսէ. «Մարոքցի ուսանողները անպարտելի են, երբ հարցապնդուին իմ գործիս մասին։ Անոնք աւելի աշխատող են, քան ամերիկացի ուսանողները»։

Խորհողներ կան, որ Ալէն Ռոպ-Կրիէ կրնայ վերադառնալ իր նախկին ասպարէզին, այսինքն՝ գիւղատնտեսութեան։

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՓԷՆ ՔԼԱՊԸ ԿԸ ԲՈՂՈՔԷ

Ֆրանսական ՓԷՆ Քլապը բուռն կերպով բողոքեց խորհրդային բժիշկ եւ գրագէտ Վիքթոր Նեքիփելովի դատական դատավարութեան դէմ։ Տոքթ. Նեքիփելով դատապարտուած է եօթը տարի ճամբարային արգելափակման եւ հինգ տարուան աքսորի՝ գաղափարական յանցապարտութեան համար։

Ֆրանսացի գրողներու այս միութիւնը կը յիշեցնէ, թէ Տոքթ. Նեքիփելով, որ ժամանակ անդամներէն է այս կազմակերպութեան, արդէն երկու տարի արգելափակուած է ճամբարի մէջ, որովհետեւ փափաքած է մեկնիլ արտասահման՝ իր ընտանիքին միանալու համար։

Ֆրանսական ՓԷՆ քլապը անձկութեամբ դիտել կու տայ, որ Խորհրդային Միութեան մէջ այլախոհներու ձերբակալութիւնը հասած է չարոթական 5էն 6ի յաճախականութեան, եւ թէ՝ աւելի քան 200 անձեր ձերբակալուած ու բանտարկուած են վերջին քանի մը ամիսներու ընթացքին, որովհետեւ ուզած են պաշտպանել իրենց եւ մարդկային ամէնէն տարրական իրաւունքները։

Միւս կողմէ, Ֆրանսական ՓԷՆ քլապը կը դատապարտէ Քուպացի բանաստեղծ Արմանտօ Վալյատարէսի բանտարկութեան պայմանները։ Վալյատարէս, որ 20 տարիներէ ի վեր կը տքայ Հաւանայի զնդաններուն մէջ, զրկուած է ամէնէն տարրական խնամքէ։

Վալյատարէս ժամանակ անդամ է Ֆրանսական ՓԷՆ քլապին եւ Ազատութեան մրցանակակիր։ Ան այս մրցանակին արժանացած է Ֆրանսայի մէջ հրատարակուած «Քաղաքայի կալանաւորը» բանաստեղծութիւններու հատորին համար։

1979Ի ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆ

Հրատարակիչներու ազգային սենտիքայի հաղորդագրութենէն կը քաղենք հետեւեալ տուեալները։ 1979ին հրատարակչական արտադրութեան ընդհանուր եկամուտը եղած է 5·500 միլիոն ֆրանք, ինչ որ 10,7 առ հարիւր աճ մը կը ներկայացնէ՝ բաղդատած 1978ին։ Սակայն, եթէ անկէ զեղչենք գիներու յաւելումը, որ գնահատուած է 8,3 առ հարիւրով, այն ատեն աճի բուն համեմատութիւնը կ'իջնէ 2 առ հարիւրի։

1979ին, Ֆրանսայի մէջ լոյս տեսած են 26.687 անուն գիրքեր՝ 1978ի 26.584ի փոխարէն, ինչ որ կը ներկայացնէ 0,4 առ հարիւր աճ մը։

Հրատարակուած գիրքերը կարելի է բաժնել երկու խումբի, առաջին՝ գրադարանի գիրքեր, երկրորդ՝ գրպանի գիրքեր։ Քանակի տեսակէտով, գրադարանի գիրքերը կ'արձանագրեն 6.3 առ հարիւր նուազում մը՝ նախորդ տարուան հետ բաղդատած։ 1979ին լոյս տեսած են 256.9 միլիոն գրադարանի գիրքեր, իսկ 1978ին՝ 274.3 միլիոն։

Գրպանի գիրքերու արտադրութիւնը արձանագրած է 14 առ հարիւր աճ մը։ 1978ին լոյս տեսած են 100.3 միլիոն հատոր գրպանի գիրքեր, իսկ 1979ին՝ 114.7 միլիոն։ Գրպանի գիրքերուն

digitised by A.R.A.R.@

68 առ հարիւրը կը պատկանի գրական սեռին։

Ֆրանսերէն գիրքին գլխաւոր շուկան ներքին շուկան է։ Այս տարի ֆրանսերէն գիրքերու արտածումը ապահոված է 692 միլիոն ֆրանք։

ՄԱՀ՝ ՀԵՆՐԻ ՄԻԼԼԸՐԻ

Լէօնարտօ Տա Վինչիի ուսումնասիրութեանց արդիւնքը հանդիսացող 36 էջերէ բաղկացած ձեռագիր մը աճուրդի պիտի դրուի Լոնտոնի ցուցասրահներէն մէկուն մէջ, յառաջիկայ 21 Դեկտեմբերին։

«Ջուրերու բնութեան, ծանրութեան եւ շարժումներուն մասին» *խորագրեալ այս ձեռագիրին գրառման իբրեւ հաւանական թուական՝ մասնագէտները կը նկատեն 1507էն վերջ։ Արդարեւ, անձրեւային եւ ծովային գիտութեան հարցեր լուծելով այս գանձը կը պատկանի Լիսթէր ընտանիքին, որուն անդամներէն մէկը զայն գնած էր 1717ին։*

Սեւագրութեան եւ ուրուանկարի արժէքէն աւելի թանկ են այս թուղթերը, որովհետեւ հոն միաժամանակ ի յայտ կու գան Տա Վինչիի գեղանկարիչն ու գիտնականը։ Փաստօրէն, արուեստի եւ գիտութեան համադրութիւնը հանդիսացող այս էջերուն վրայ, Տա Վինչիի գծանկարներուն կողքին մենք կը կարդանք գիտնականի հմտութեամբ արուած բացատրութիւններ, ծանօթագրութիւններ եւ հաստատումներ, որոնք կը խօսին ովկիանոսներու, լուսինի, նեղուցներու, գետերու, ջուրերու շարժումներուն եւ երեւոյթներու տարօրինակ երեսներուն մասին։

Այս բացատրութիւններէն մէկուն մէջ, հանճարեղ գեղանկարիչը կը գրէ. «Պիտի չնկարագրեմ, թէ ինչպէս կը մնամ ջուրին տակ, որովհետեւ մարդուն չար բնութիւնը կրնայ զայն մղել ոճրագործութեան արարքին՝ ծովուն խորքէն նաւուն վրայ յարձակելու եւ անոր տիրանալէ ետք, նաւուն վրայ գտնուողները ծովամոյն ընելու միջոցին որդեգրումով»։

Բայց ի՞նչ պիտի պատահի, եթէ օտարական մը տիրանայ այս հարստութեան։ Անգլիոյ Թանգարանն ու Մատենադարանը իրենց տրամադրութիւնները չեն ծածկեր։ Վերոյիշեալ զոյգ հաստատութեանց պատասխանատուները կը յայտարարեն, որ նման պարագայի մը՝ պիտի ընդդիմանան արտածումի արտօնագիր տալու օրինական պահանջին դէմ, կամ՝ պիտի փորձեն դանդաղեցնել ձեռք ձգման գործողութիւնները, որպէսզի անգլիացի ժողովուրդին ընծայուի անհրաժեշտ գումարը ապահովելու առիթը՝ նիւթական մրցակցութեան մարտահրաւէրին կարենալ պատասխանելու համար։

Մասնագէտներու համաձայն՝ աճուրդը կրնայ բարձրանալ մինչեւ 14 միլիոն տոլարի, ինչ որ պիտի դժուարացնէ անգլիական Թանգարաններուն ձեռագիրը ձեռք ձգելու գործը, որովհետեւ նման մեծադումար գնումներ կատարելու ի վիճակի չեն։ Այս տուեալներէն մեկնելով, մասնագէտները դիտել կու տան, որ ձեռագիրը շատ հաւանաբար դառնայ սեփականութիւնը ամերիկեան թանգարաններէն մէկուն կամ արեւմտեան հաւաքածոներ կազմող միլիոնատէրի մը։

ՏԱ ՎԻՆՉԻԻ ՁԵՌԱԳԻՐԸ

Անցեալ Յունիսի 7ին, Լոս Անճելըսի մէջ մահացաւ ամերիկացի հանրածանօթ արձակագիր Հենրի Միլլըր։

Նիւ Եորքի Բրուքլինի թաղամասին մէջ ծնած Միլլըր, փաստօրէն, լաւ կը ճանչնայ ամերիկեան ընկերութեան ամենահամեստ խաւը, որ առաջին կը ներկայացնէ «Սեւ գարուն» *գործին մէջ։ Հոն բազմաթիւ տարրեր կան իր մանկութեան աշխարհէն։*

29 տարեկանին Միլլըր կ՚անցնի Փարիզ ու կ՚իյնայ յառաջապահ գրողներու եւ արուեստագէտներու շրջանակին մէջ։ Փարիզը, իր յարաբերաբար ազատ բարքերով, այլազգի բնակիչներով, հաճոյքի կեդրոններով, եւայլն, յատուկ հմայք մը կը ստեղծէ Միլլըրի մօտ։ Այս աշխարհն է, որ կը ներկայացնէ Միլլըր՝ «Խեցգետինի արեւադարձը» *ինքնակենսագրական գործին մէջ, ուր սեռային ազատութիւնը, նման կացութիւններու նկարագրութիւնը, ինչպէս եւ յանդուգն ու երազային բառապաշարի մը գործածութիւնը ցնցիչ տպաւորութիւն կը ձգեն։*

Յատկապէս ենթակայական կամ ինքնակենսագրական բնոյթ կը ստանայ Միլլըրի գրականութիւնը։ Յաջորդաբար լոյս կը տեսնեն՝ «Այծեղջիւրի արեւադարձը», «Սեքսուս», «Փլեքսուս», «Նեքսուս» *եռահատոր շարքը եւ, վերջապէս,* «Մարուսիի եղանը», *ուր այլեւս ո՛չ թէ սեռային ազատութեան ընդմէջէն անձի իրագործումը կը փնտռուի, այլ՝ յաւերժական Յունաստանի ընդմէջէն, բիւրեղացած ու հանդարտ Միլլըր մարդկային կացութեան մասին խորհրդածութիւններ կը կատարէ։*

Ինչպէս Տ. Հ. Լորընսի որոշ գործերը գայթակղութիւն ստեղծած էին Մեծն Բրիտանիոյ մէջ եւ բազմաթիւ դատավարութիւններու տեղի տուած, Հենրի Միլլըրի սեռային պատկերները եւ յատուկ բառապաշարը, որոնք իր գրականութեան ամէնէն աշխոյժ ազդակն են, գայթակղութիւն առաջացուցին եւ իր գործերը արգիլուեցան Միացեալ Նահանգներու մէջ։ Սակայն իր համբաւը օրէ օր սկսաւ տարածուիլ եւ, Եւրոպա հաստատուելէ ետք, ընդունուեցաւ նաեւ Մ. Նահանգներու մէջ, ուր իր գործերուն վրայ դրուած արգելքը վերցուեցաւ 1960ին։

«Բագին» *մէկէ աւելի առիթներով անդրադարձած է Միլլըրի վաստակին։*

digitised by A.R.A.R.@

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱՆՔ

ՅԱԿՈԲ ՁՈԼԱՔԵԱՆ, «Քեսապի ժողովրդական երգարուեստը» (բանասիրութիւն), Հալէպ, 1980

ԳԷՊՕ ՍԻՄՈՆԵԱՆ, «Ծուէն ծուէն երիզներ» (արձակ էջեր), Պէյրութ, 1980

ԲԱՐՍԵՂ ՄԱՇԿԵՒՈՐՑԻ, «Յորդորակներ» (աշխարհաբար՝ Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեան), Անթիլիաս, 1980

ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ, «Սփիւռքի մէջ» (յօդուածներ), Փարիզ, 1980

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՒ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՒ

ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ

Տ Ր Ա Մ

(Ուսումնասիրութիւններ)

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ

Ա. ԱՐՓԻՆԷ

ՊՈԿՈՒԱԾ ԾԱՌԵՐ

(Պատմուածքներ)

digitised by A.R.A.R.@

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ	50 Լ· ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ	27 ՏՈԼԱՐ
ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ	5 Լ· ՈՍԿԻ

باكين

مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية

المدير المسؤول

السيد ارتين كارنيك قزانجيان

PAKINE

REVUE MENSUELLE

LITÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire

Dr. A. KAZANDJIAN

ԲԱԳԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Խմբագիր

ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

Խմբագրութեան անդամներ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

B. P. 11-8404 - Beyrouth - LIBAN

Tel. 296898

digitised by A.R.A.R.@